

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Západní a východní pojetí vědomí se zaměřením na
zážitky z blízkosti smrti**

Anna Ohanková

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

**Západní a východní pojetí vědomí se zaměřením na
zážitky z blízkosti smrti**

Anna Ohanková

Vedoucí práce: Mgr. Michal Polák, Ph.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2013

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2013

.....

Zvláště ráda bych poděkovala vedoucímu práce, panu doktorovi Michalu Polákovi, za cenné rady a připomínky, za jeho podporu během celé práce a dále za jeho schopnost rychlé elektronické komunikace.

Obsah

I.	ÚVOD	1
II.	POJEM VĚDOMÍ NA ZÁPADĚ	3
II.1.	Historický vývoj názoru na vědomí	3
II.2.	Etymologie pojmu vědomí	5
II.3.	Definice pojmu vědomí z psychologického hlediska	6
II.4.	Vědomí a stavy vědomí z hlediska neurovědy	8
II.5.	Změněné stavy vědomí	11
II.5.1.	Výjimečné zážitky vědomí – prožitek blízké smrti	15
II.5.2.	Hypotéza posmrtného života	16
II.5.3.	Prožitek umírání	17
II.5.4.	Hypotéza umírajícího mozku	20
III.	POJEM VĚDOMÍ NA VÝCHODĚ	23
III.1.	Pojmy tibetské buddhistické filozofie	24
III.1.2.	Vědomí	24
III.1.1.	Mysl	27
III.2.	Buddhistický pohled na smrt podle Tibetské knihy mrtvých.....	28
III.2.1.	Bardo hodiny smrti	30
III.2.2.	Bardo prapodstaty	31
III.2.3.	Bardo vznikání.....	33
IV.	KOMPARACE	35
V.	ZÁVĚR	38
VI.	BIBLIOGRAFIE	37
VII.	SUMMARY	41

I. Úvod

Cílem této práce je porovnat chápání pojmu vědomí v západním a východním typu myšlení. Slovo „vědomí“ je používáno poměrně často. Při použití tohoto slova si lidé mnohdy neuvědomují jeho plný význam. Co je to vlastně vědomí a jak funguje? Kde se nachází? Slovo „vědomí“ má jiný význam v euroamerické kultuře, a jiný význam v kulturách východních, například asijské. Pojem vědomí bude blíže specifikován na následujících stránkách. Bude stanoveno, v jakých situacích je vhodné pojem použít, a zda je možné na základě prostudovaných pramenů tento pojem definovat a blíže určit. Zjistíme, co vlastně pojem vědomí v určitých oblastech znamená a jak se tento termín vyvíjel.

V první kapitole bude nahlédnuto na termín vědomí z hlediska historie zkoumání tohoto fenoménu. Bude poukázáno na fakt, že vědomí se začalo zkoumat metodou introspekce, která však byla brzy zamítnuta jako neobjektivní. V druhé polovině 20. století se uskutečňuje obrat, vědomí se stává centrem lidské zkušenosti a to zásluhou humanistické a kognitivní psychologie. Pozornost bude věnována také etymologii termínu vědomí a budou popsány změny významu tohoto termínu v historii. Další kapitola bude věnována Williamovi Jamesovi a jeho definici vědomí se zaměřením na hlavní body této definice. Ty zde budou popsány a vysvětleny. Následně se práce zacílí na oblast současné neurovědy. Budou zde přiblíženy hlavní stavy vědomí, se kterými je možné se setkat v klasifikacích klinické medicíny. Bude vysvětleno, co znamenají stavy, jako je kóma, vegetativní stav, atd. Další kapitola se zaměří na charakteristiku změněných stavů vědomí. Bude ukázáno, že vytvořit obecnou charakteristiku je problematické z mnoha důvodů. Přesto však budou nalezeny alespoň určité obecné prvky, na jejichž základě bude charakteristika nastíněna. Součástí kapitoly bude popis a analýza výjimečných zážitků vědomí se zvláštním zřetelem na prožitky v blízkosti smrti. V závěru prvního hlavního bloku práce budou představeny dvě současné hypotézy, které rozpracovávají problematiku posmrtného života. Součástí této kapitoly bude i univerzální osnova toho, co se děje v klinické smrti.

Druhou hlavní částí práce bude kapitola nazvaná Pojem vědomí na východě. Zde se čtenář seznámí s pojetím vědomí v buddhismu. Pozornost zde bude převážně zaměřena na seznámení s pojmy, které jsou užívány v buddhismu pro fenomén vědomí.

Část práce bude věnována zdůvodnění výsadního postavení termínu vědomí. Následně bude nahlédnuto na postoj buddhistů k otázce smrti a smrtelnosti lidského vědomí. Klíčová část práce se zaměří na interpretaci Tibetské knihy mrtvých.

Závěrečným cílem práce bude porovnání dvou hlavních přístupů k vědomí a ke zkušenostem z oblasti smrti. Budou porovnána zjištění z hlavních částí této práce, tedy kapitol Pojem vědomí na západě a Pojem vědomí na východě.

II. Pojem vědomí na západě

Značný rozvoj vědy a techniky v západních zemích v posledním staletí způsobil, že věda mohla začít zkoumat člověka mnohem detailněji. V současné době dominuje předpoklad, že mozek a vědomí jsou na sobě nějakým způsobem závislí. Pomocí přístrojů jsou dnes vědci a lékaři schopni nahlédnout do procesů mozku a zjistit, jak funguje.

I přes tento velký pokrok se však nicméně nedaří vysvětlit vědomí jen prostřednictvím neurovědy. Vědomí je v současnosti zkoumáno za pomoci multidisciplinárního přístupu. Na jeho výzkumu se podílejí kognitivní vědy, psychologie, filozofie, neurovědy atd.¹ Podle Susan Blackmoreové je však důležité nalézt rovnováhu mezi zkoumáním vědomí z pohledu třetí osoby a zkoumáním vědomí z pohledu první osoby.²

II.1. Historický vývoj názoru na vědomí

Zkoumání vědomí se v psychologii dostává do popředí vědeckého zájmu v druhé polovině 19. století. Metodou, která byla používána pro výzkum vědomí, se stala introspekce. Introspekce byla zaměřena na hledání hypotetických elementů vědomí nebo na celostní psychické zážitky. Začátkem 20. století vystoupil proti zkoumání vědomí John Watson. Tvrdil, že zkoumání vědomí je nevědecké, protože je subjektivní záležitostí a děje nelze v mozku objektivně pozorovat. Pro Johna Watsona to byl (spolu s problémem nepřesnosti popisu mentálních stavů) dostačující důvod pro zavrnutí metody introspekce.³ Burrhus Skinner, další ze zastánců behaviorismu, pokračoval v odstraňování pojmu vědomí z psychologie. Podle Burrhuse Skinnera byla behaviorální psychologie, která neobsahovala pojem vědomí, kompletní. To, že

¹ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*. Oxford: University Press 2004, s. 2.

² BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 4.

³ WATSON, J. B. *Psychology as the Behaviorist Views it*. *Psychological Review* [online]. 1913, roč. 20, č. 2, s. 158 – 177. [cit. 2012-10-18]. Dostupné z: <http://doi.apa.org/getdoi.cfm?doi=10.1037/h0074428>

psychologie, která obsahovala fenomén vědomí, stále existovala, byl podle jeho mínění jen důkaz nevypěstlosti ostatních psychologických směrů.⁴

Ke změně přístupu k pojmu vědomí došlo po vzniku kognitivní a humanistické psychologie v 60. letech 20. století. Badatelé zastávající tyto psychologické názory měli opačný postoj než behavioristé. Kognitivní a humanistická psychologie povyšuje pojem vědomí. Víceúrovňové a kontinuální vědomí se stalo centrem lidské zkušenosti. Primárním prvkem lidského bytí je právě uvědomování si sebe sama skrze vědomou zkušenost.⁵ Na humanistickou psychologii navazuje psychologie transpersonální. Vznikla v roce 1968 na základě diskuze mezi odporníky (např. Abraham Maslow, Stanislav Grof atd.) Na jejím utváření měl podíl vliv ostatních poznatků, souhrnně označovaných jako mystické zážitky nebo rozšířené vědomí. Vzhledem k zájmu o východní esoterní systémy, které úzce souvisely s psychedelickým hnutím, se začaly objevovat i tyto transpersonální zážitky. „Transpersonální psychologie vznikla tedy se znovuobjevením skrytých dimenzí lidského vědomí, resp. se znovuobjevením možností tzv. rozšířeného vědomí.“⁶ Představitelé tohoto psychologického směru často odkazují na nejvýznamnějšího psychologa přelomu 19. a 20. století, Williama Jamese, který ve své práci naznačil, že je přesvědčen o existenci více druhů vědomí.⁷

V současné době se problematikou vědomí nezabývá jen filozofie a psychologie, ale také neurovědy. Postoj k problematice vědomí se změnil, vědci současné doby nepopírají existenci vědomí, ačkoli se stále potýkají s problémy při výzkumu, definování a teoriemi tohoto fenoménu.⁸

⁴ LI, T. *Physicalism, Behaviorism and Incompleteness*. Asian Social Science [online]. 2011, roč. 7, č. 5, s. 203 - 206. [cit. 2012-10-18]. Dostupné z:

<http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ass/article/view/10362>

⁵ HOSKOVEC, J., NAKONEČNÝ, M., SEDLÁKOVÁ, M. *Psychologie XX. století: některé významné směry a školy*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002, s. 159 – 160.

⁶ HOSKOVEC, J., NAKONEČNÝ, M., SEDLÁKOVÁ, M. *Psychologie XX. století: některé významné směry a školy*, s. 181.

⁷ HOSKOVEC, J., NAKONEČNÝ, M., SEDLÁKOVÁ, M. *Psychologie XX. století: některé významné směry a školy*, s. 180 - 182.

⁸ PAWLIK, K., ROSENZWEIG M. *International Handbook of Psychology*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 2000, s. 224.

II.2. Etymologie pojmu vědomí

Význam slova „vědomí“ se v průběhu let měnil. V současné době ho lidé většinou používají, aniž by si byli vědomi jeho původního významu. Na následujících řádcích bude na výše zmíněný termín pohlíženo z etymologického hlediska.

Termín vědomí sestává z latinské předložky *con* a kořene slova *scire*. *Con* v latině znamená *spolu s* a *scire* je překládáno jako *vědět*. Latinské sloveso *conscire* znamenalo *sdílení vědomostí* s dalšími lidmi bez ohledu na to, zdali šlo o příbuzné nebo o širokou veřejnost. V průběhu let se význam začal měnit. Slovesu *conscire* zůstal smysl sdílení vědění, změnil se však okruh posluchačů. Jeho nový význam byl sdílení informací jen s blízkou skupinou lidí. V tomto směru pokračovaly i další pozvolné změny. Okruh informovaných lidí se stále zužoval, až se vědomosti sdílet přestaly a zůstaly osobní. Být *consciens sibi* znamenalo být *vědom sebe sama*. Jinak řečeno, v průběhu času člověk přestal být ochoten určité informace sdílet s ostatními, vědomým člověkem byl ten, kdo věděl něco, co ostatní nevěděli.⁹

Když se termín vědomí ve středověku dostal do Anglie, doznal se podle Nicholase Humphreyho dalším významovým změnám. Lidé chtěli, aby bylo rozlišeno mezi vědění určitých privátních věcí, jako jsou lidská minulost, tajemství nebo hříchy, které člověk spáchal a nikomu neřekl a mezi vědění svých osobních pocitů a emocí. Každý výše zmíněný okruh vědomých stavů dostal svůj vlastní název. Privátní činy a tajemství začaly být označovány jako „svědomí“, zatímco nejniternější myšlenky, osobní pocity a emoce, byly něčím, čeho si byl člověk vědom.

V současné době se stále můžeme setkat s původním významem tohoto slova, ačkoli není lehké tyto kontexty rozpoznat. Stává se to při různých situacích. Například když jsou jedinci vyznamenáváni za statečnost, mohou říct: „Uvědomuji si tuto poctu“. Jedinec tím nejspíše myslí: „Jsem si této pocty vědom a chci, abyste to věděli, chci to s vámi sdílet“. Jestliže noviny píší o „národním vědomí“ mají na mysli koncepci, kterou zná určitá skupina lidí, tedy národ. A pokud přijde člověk do kostela a říká: „Otče, zhřešil jsem.“ může to být proto, že čin trápil jeho svědomí. Ve chvíli, kdy budou tyto

⁹ HUMPHREY, N. *A History of the Mind: Evolution and the Birth of Consciousness*. 1st Copernicus softcover ed. New York: Copernicus, 1999, s. 99 – 102. Nicolas Humphrey není jediný, který takto popisuje vývoj termínu vědomí. Podobný popis vývoje je možno nalézt v knize KOUKOLÍK, F. *Já: o vztahu mozku, vědomí a sebeuvědomování*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2003, s. 11.

kontexty ponechány stranou, vyjasní se pojem vědomí v současné kognitivní vědě. Jak se jazyk vyvíjel a lidé se začali soustředit více na sebe, vznikl z pojmu vědomí jeho pravý opak k původnímu slovesu *conscire*. Subjekt hovořící v současné době o svém vědomí, nemá na mysli vřelost sdílení svých vědomostí s ostatními, ale potřebu chránit své nejnítější intimní zážitky, myšlenky a pocity a nesdělovat je. V posledních dvou staletích prodělal výraz ještě jednu důležitou změnu. Přestal vyjadřovat „vědomost o faktu“ (jsem si vědom, že v této situaci se mám zachovat správně) a začal vyjadřovat „stav bytí“ (jsem při vědomí).¹⁰

II.3. Definice pojmu vědomí z psychologického hlediska

Problematika vědomí v kontextu psychologie byla řešena Williamem Jamesem na konci 19. století. Jamesovo vystoupení je naprosto klíčové pro konstituci psychologie jakožto vědy stejně jako pro utváření názoru na významu pojmu vědomí. V knihách se čtenář může setkat s definicí vědomí podle Williama Jamese, nemusí si však plně uvědomit, co tato definice přesně vyjadřuje. James definuje vědomí jako tok nebo proud myšlenek. Tento proces vědomí neboli „proud myšlenek“ má čtyři hlavní charakteristiky, které budou v této kapitole rozebrány.

1. „Myšlenky a stavy mysli jsou vždy osobní.
2. Myšlenky a stavy vědomí se neustále mění.
3. Myšlenky a stavy vědomí jsou nepřetržité.
4. Po celou dobu lidské vědomí vybírá nebo zamítá určité objekty.“¹¹

První charakteristika tvrdí, že veškeré stavy vědomí, které jsou zkoumány, patří někomu. Stav vědomí je pouhý termín nemající žádný obsahový význam do té doby, dokud to není stav vědomí určitého subjektu. Podle Jamese každá lidská mysl udržuje své myšlenky a stavy vědomí v sobě samé, nelze si je vyměňovat ani je

¹⁰ HUMPHREY, N. *A History of the Mind: Evolution and the Birth of Consciousness*, s. 99 – 102.

¹¹ JAMES, W. *The Principles of Psychology*. Authorized ed. New York: Dover Publications, 1950, s. 225.

předávat. Mezi myšlenkami existuje jakási zábrana, která je neumožňuje vyjádřit jinak než slovy. Žádná mysl nikdy nebude schopna mít identickou myšlenku, popřípadě stav vědomí jako mysl jiná. Z toho vyplývá, že myšlenky a stavy vědomí určitého člověka jsou vždy izolované a nedělitelné. Nelze vzít půl myšlenky a nakreslit ji tak, aby byla totožná s tou, co je ve vědomí. Myšlenky lidí si mohou být podobné kvalitou, obsahem, mohou se vyskytnout ve stejném čase nebo ve stejném prostoru. William James zde poukazuje na to, že přes veškerou podobnost, kterou tyto myšlenky vykazují, se nejsou schopny spojit do jedné větší myšlenky.¹² James píše, že pokud se někde objeví myšlenka, která nepatří nikomu, nebude možné poznat, že se objevila. To se však s jeho charakteristikou vylučuje, vzhledem k tomu, že každá myšlenka musí být osobní, není tedy možné, aby se někde objevila myšlenka nepatřící nikomu.

Druhou charakteristikou je myšleno, že opakující se akce v subjektu vyvolává pokaždé jiný tělesný pocit. James tvrdí, že zatím není důkaz, který by dokázal opak. Vzhledem k ontogenetickému vývoji člověka se myšlenky a stavy vědomí stále mění. Každý pocit odpovídá určité mozkové činnosti. Lidský mozek se neustále pozměňuje v důsledku vývoje. Myšlenky a stavy vědomí jsou ovlivněny emocemi a doposud nabytými zkušenostmi.¹³

Třetí charakteristika tvrdí, že myšlenky a stavy vědomí jsou nepřetržité. Časová přerušování proudu vědomí se mohou vyskytovat pouze v několika případech. Například během takzvané „časové díry“¹⁴ se vědomí zcela vytratí, aby se objevilo opět později. Dalším přerušením proudu vědomí je, pokud se stane něco, co přerušuje lidskou myšlenku a člověk po takovémto přerušování nedokáže napojit svůj myšlenkový tok na poslední myšlenku. Změna kvality vědomí je také přerušením. Výrok, že myšlenky a stavy v rámci osobního vědomí jsou plynulé, má dva důsledky. Prvním je, že ačkoli nastane ve vědomí přerušování, stále je součástí jednoho celku. Druhým důsledkem je, že změny kvality vědomí nejsou absolutně náhlé. Spánek a omdlení jsou pro vědomí dvě jiné situace, v okamžiku probuzení po

¹² Například studenti sedící na přednášce, přemýšlející o stejném problému mohou mít stejné myšlenky, avšak nikdy se z nich nestane jedna velká myšlenka vznášející se nad nimi.

¹³ JAMES, W. *The Principles of Psychology*, s. 229 – 235.

¹⁴ Pojmeme „time-gap“ William James označuje taková přerušování, kterých si člověk není vědom. Vědomí není „časové díry“ schopné rozpoznat. Podle Jamese je to jako kdybychom po uchu chtěli, aby rozpoznalo trhlinu v temnotě.

spánku si je člověk vědom svého bezvědomí, zatímco při omdlení na sebe vědomí naváže, jako kdyby k omdlení nikdy nedošlo.¹⁵ Vědomí si samo sobě nepřipadá rozdělené do intervalů „před“ a „po“. Proto ho podle Williama Jamese nejlépe vystihuje synonymum „proud“. Vědomí je plynulý celek, protože i když je rozděleno na určité sekvence, ve kterých lidé vnímají (například ve dne), nebo nevnímají (v období spánku), vždy se spojí. Vědomí se spojuje do jednotného plynulého celku, kterému se říká „jáství“, „Já“ nebo „Mé“.¹⁶

Čtvrtou charakteristikou je myšleno to, že lidskou pozornost nelze nestranně rozptýlit mezi všechny dojmy. Není schopna obsáhnout veškeré jevy, které k ní přichází. Je možné tedy tvrdit, že aktivita vědomí je selektivní. Vědomí přijímá, vylučuje a vybírá mezi představovanými objekty. Člověk si nejčastěji všimá těch vjemů, které jsou znakem určité věci. Věcmi jsou nazývány určité skupiny kvalit držících pohromadě, které člověka buď prakticky, nebo esteticky zaujaly a kterým dal poté jméno. Tato seskupení patří do sféry, kterou je člověk svými smysly schopen zachytit. Vědomí je tedy výběrovou aktivitou.

Vědomí je tok myšlenek, vztahů a objektů proudících v lidských myslích. Tento tok je nepřetržitý, jedinečný, neopakovatelný, zakoušený pouze subjektem a zaměřený jen na určité, vědomím vybrané, věci.¹⁷

II.4. Vědomí a stavy vědomí z hlediska neurovědy

Vědomí je z hlediska západní vědy, která studuje nervové a psychické projevy, bráno jako produkt fyziologických procesů mozku. Je projevem hmoty a jako takové je závislé na těle.¹⁸ Vzhledem k takto definovanému vědomí je možné se setkat s jeho poruchami nebo s neobvyklými stavy. Mezi základní pojmy v oblasti vědomí z hlediska neurověd patří narkóza, kóma, somnolence, sopor a vegetativní stav. Těmito termíny jsou označovány stavy, které nejsou brány jako zcela běžné a budou zde blíže

¹⁵ Vědomí dokáže navázat na předchozí vědomí, stejně jako mozek dokáže doplnit obraz, který slepá skvina není schopná zachytit.

¹⁶ JAMESE, W. *The Principles of Psychology*, s. 238. *The natural name for it is myself, I, or me.*

¹⁷ JAMES, W. *The Principles of Psychology*, s. 224 - 225.

¹⁸ GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2009, s. 24.

specifikovány. Odlišují se od normálního vědomého stavu tím, že člověk v tomto stavu má buď sníženou, nebo zcela potlačenou schopnost reagovat na vnější stimuly.

Tato schopnost je také základním parametrem pro definici vědomí v klinické medicíně. Vědomí je zde bráno jako schopnost adekvátně reagovat na určité stimuly. Za nejčastěji používané stimuly se považují volání pacientova jména, dotýkání se jeho ruky, požádání pacienta, aby stiskl pěst, otevřel oči nebo reagoval nějakým jiným způsobem. Rovněž sem patří i způsobování bolesti za účelem zkoumání pacientových reakcí. Pokud pacient odpovídá na podněty vhodně, je vědomý, pokud ne, je v bezvědomí nebo v kómatu. Zde však vyvstává problém. Schopnost reagovat není podmínkou pro fenomenální vědomí¹⁹. Je možné, že pacient reaguje na pobídky plně automaticky, že nevnímá žádnou bolest ani okolí. Také je však možné, že pacient si je vědom toho, co se po něm žádá nebo cítí bolest, ale není schopen přinutit tělo, aby se hnulo, nebo reagovalo jiným způsobem. Proto by podle Anttiho Revonsua bylo vhodnější mluvit o schopnosti reagovat než o schopnosti být při vědomí.²⁰

Dalšími důležitými pojmy pro pochopení role neurověd v otázce vědomí jsou uvědomování, vigilita a lucidita. Pokud specialisté a laici mluví o vědomí, obvykle mají na mysli „uvědomování si“ (*awareness*) neboli „být si vědom toho, že jsem si vědom“. V případě, že je člověk při vědomí a uvědomuje si to, je schopen svůj stav popsat, mluvit o svých pocitech a o svém vědomí. Pro vnímání a prožívání je hlavní podmínkou bdělost jedince, čili vigilita. Vigilita je znakem fyziologického vědomí, při kterém je jedinec schopen reagovat adekvátně. Je to výchozí stav pro vnímání. Míra vigility vymezuje luciditu. Lucidita je označení pro určitý stupeň jasnosti vědomí.²¹

Opakem vědomí je omdlení, bezvědomí, spánek, narkóza, kóma a vegetativní stav. Omdlení je krátkodobá ztráta vědomí (v řádu několika desítek sekund), kterému předchází zatmění před očima, motání hlavy nebo silné pocení. Synkopa neboli omdlení

¹⁹ Termín fenomenální vědomí se vztahuje k subjektivní zkušenosti jako takové. Být fenomenálně vědomí znamená mít zkušenost a mít zkušenost znamená být zahrnut v subjektivní psychologické realitě. Být přítomný v subjektivní psychologické realitě znamená být něčím, čehož přítomnost může být vnímána organismem. Podrobněji v REVONSUO, A. *Consciousness: The Science of Subjectivity*. New York: Psychology Press, 2010, s. 70 – 71.

²⁰ REVONSUO, A. *Consciousness: The Science of Subjectivity*. New York: Psychology Press, 2010, s. 93 - 94.

²¹ PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2004, s. 61.

je způsobena nedostatečným prokrvením mozku. Subjekt se bez vážnějších důsledků probere poté, co si tělo v době omdlení automaticky hladinu krve v mozku upraví.²²

Bezvědomí je porucha vědomí kvantitativního charakteru. Bezvědomí je rozděleno do tří stupňů podle vážnosti poruchy. Úroveň vigily subjektu je v bezvědomí snížena. Prvním stupněm, ve kterém jde o lehčí poruchu vědomí, je somnolence. Do takového stavu bezvědomí se dostal jedinec, kterého lze vzbudit pouhým slovem nebo dotykem. Druhým stupněm bezvědomí je sopor. Tato porucha je výraznější, subjekt nereaguje na oslovení ani dotyk. Z bezvědomí ho lze vzbudit silným bolestivým podnětem. Člověk na podnět obvykle nereaguje slovně ale pouze určitou mimikou, po probuzení obvykle velmi rychle upadá zpět do bezvědomí. Jedním z nejzávažnějších stupňů bezvědomí je porucha zvaná kóma. Během kómatu subjekt nereaguje na podněty. Reakce na bolest však může být zachována. Vzniká při poškození retikulárně-aktivačního systému, který se nachází v mozku a je nezbytný pro vědomý život. Po upadnutí do tohoto stavu člověku vyhasínají základní reflexy. Čím déle je člověk v kómatu, tím horší bývají trvalé následky.²³

Vegetativní stav vzniká poruchou činnosti mozkové kůry. Při vegetativním stavu je, na rozdíl od kómatu, retikulárně-aktivační systém v pořádku. Pravděpodobnost, že vegetativní stav bude jen přechodný, je malá. Většinou se jedná o perzistentní stav. Vegetativní stav je charakteristický tím, že subjekt je bdělý, ale není vědomý. Pacienti ve vegetativním stavu mohou mít otevřené oči, mohou se smát, plakat, dělat grimasy, ale podle definice si nejsou vědomi sebe sama ani svého okolí. Dobře ošetřovaní lidé v tomto stavu mohou žít mnoho let. Jak si lékaři mohou být jisti, že tito pacienti jsou stoprocentně nevědomí? Podle Stevena Laureyse je prokázáno, že pokud je diagnóza stanovena po nedostatečných vyšetřeních, jeden ze tří pacientů je přinejmenším minimálně vědomý.²⁴ Aby se zamezilo takovým omylům v diagnóze, měří se nervová činnost v klidu a při vnější stimulaci. Vegetativní stav na rozdíl od jiných stavů

²² MLČOCH, Z. *Točení hlavy, závratě, mdloba, kolaps – příčiny*. [online]. 3. červen 2008 [cit. 2013-03-01]. Dostupné z: <http://www.zbynekmlcoch.cz/informace/medicina/nemoci-lecba/toceni-hlavy-zavrate-mdloba-kolaps-priciny> a TYRLÍKOVÁ, I., BAREŠ, M. *Neurologie pro nelékařské obory*. Vyd. 2., rozš. Brno: Národní centrum ošetřovatelství a nelékařských zdravotnických oborů, 2012, s. 111.

²³ SEIDL, Z. *Neurologie pro nelékařské zdravotnické obory*. 1. vyd. Praha: Grada, 2008, s. 65. a PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*, s. 61.

²⁴ LAUREYS, S. *The neural correlate of (un)awareness: Lessons from the vegetative state*. Trends in Cognitive Sciences. 2005, roč. 9, č. 12, s. 556.

nevědomí, jako jsou celková anestezie nebo hluboký spánek, kde zhoršení úrovně aktivity organismu nemůže být rozlišena od poškození vědomí, přináší možnost výzkumu, který umožňuje identifikovat nervové koreláty ne/vědomí. V současné době však zatím neexistuje žádný „metr“ na měření vědomí pacientů s poškozením mozku, který by dokázal, že pacienti jsou alespoň minimálně vědomí. Pro zkoumání lidského vědomí je výzkum vegetativních stavů stále nedoceňovaný, jak píše Laureys.²⁵

Jestliže je člověk pod narkózou, nachází se v uměle navozeném stavu bezvědomí. Narkóza se používá v lékařství, kdy pacient je uměle uspán po dobu vykonání určitého zákroku. Také se používá pro výzkum vědomí. Anestetika se užívají už dvě stě let, a i po tak dlouhé době nejsou jejich mechanismy (jak účinkují) plně známy. Plyny jako chloroform a oxid dusný způsobují necítění bolesti, ztrátu paměti, neschopnost komunikace a pohybu.²⁶ V současné době se aplikují anestetika složená nejméně ze tří různých drog. První droga slouží k potlačení schopnosti reagovat, druhá droga způsobuje amnézii, v důsledku poslední se uvolní svalstvo. Potlačení vědomí drogami se však neobejde bez vedlejších účinků. Anestetika se liší v oblastech působení. Mohou buď působit na určité oblasti mozku (například přímo na retikulárně-aktivační systém) nebo mít účinky na konkrétní neurotransmitery.²⁷

II.5. Změněné stavy vědomí

Stavy jako jsou opilost, při které se člověk chová jinak než obvykle, hypnóza, po které si člověk nepamatuje, co dělal, nebo noční snění, ve kterém člověk věří a prožívá to, co se mu v dané chvíli zdá, ale po probuzení si uvědomí, že to byl jen sen, jsou charakteristické určitou změnou od normálu. S definicí těchto stavů vyvstává mnoho problémů. Změněné stavy vědomí lze definovat buď objektivně, nebo subjektivně.

Objektivní charakteristika je postavena na způsobu navození určitého stavu. Změněný stav vědomí lze navodit drogami a procesy jako je hypnóza nebo progresivní relaxace. Poté musí být zjištěn přesný typ drogy, kterou si člověk vzal, ať už se jedná o alkohol, marihuanu, LSD, extázi nebo další drogy, které navozují změněné stavy.

²⁵ LAUREYS, S. *The neural correlate of (un)awareness: Lessons from the vegetative state*, s. 556 - 558.

²⁶ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 229.

²⁷ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 229.

Problémem této charakteristiky je, že u každého člověka dojde ke změněnému stavu po jinak veliké dávce drog, nebo po jinak dlouhém času stráveném v relaxaci.²⁸

Dalším způsobem, jak dosáhnout objektivní charakteristiky změněných stavů vědomí, je zkoumání fyziologické a behaviorální změny subjektu. Z těchto kategorií může být pozorována změna v srdečním tepu, schopnost přímé chůze nebo projev emocí. I zde vyvstává problém. Podle Susan Blackmorové není mnoho změněných stavů vědomí spojeno s fyziologickými znaky, které lze vidět na první pohled. Vzhledem k dokonalejším lékařským přístrojům by bylo možné změněné stavy vědomí charakterizovat podle fyziologických změn v lidském těle. Zde by se však ukázalo, jak nepatrné fyziologické transformace dokážou způsobit veliké změny ve vnímání subjektu. Kritika těchto charakteristik, vytvořených na základě fyziologických změn, tedy spočívá i v odebrání podstaty změněných stavů vědomí. V jejich podstatě jde převážně o to, jak se subjekt cítí a co prožívá, nejde o to, co se změnilo v jeho fyziologické konstituci. Kvůli výše vyjmenovaným aspektům je objektivní charakteristika změněných stavů vědomí považována za neuspokojivou.

Charakterizovat změněné stavy vědomí subjektivně je mnohem obvyklejší metoda. Několik příkladů subjektivních charakteristik zde bude předloženo. Charles Tart, který termín *změněný stav vědomí* poprvé použil, ho charakterizuje jako „takovou kvalitativní změnu v celkové struktuře duševního fungování, při které prožívající subjekt cítí, že jeho vědomí je radikálně odlišné od normálu.“²⁹ V publikaci *Consciousness: An Introduction* předkládá Susan Blackmorová další subjektivní charakteristiku od Williama Farthinga, který změněné stavy vědomí definuje jako „dočasnou změnu v celkové struktuře subjektivní zkušenosti, která u jedince způsobuje domnění, že jeho mentální fungování je výrazně odlišné od určitých obecných norem, které platí při jeho normálním vědomí.“³⁰ Subjektivní charakteristiky mají společné, že definují změněné stavy vědomí na základě difference od normálního stavu vědomí. Kritikou těchto definic by mohlo být, že každý člověk považuje za normální stav vědomí něco jiného.

²⁸ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 321 – 322.

²⁹ TART, Ch. *Altered States of Consciousness: A Book of Readings*. 1969, s. 1 – 2.

³⁰ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 323.

Změněné stavy vědomí mohou být zkoumány na základě pozorování lidských funkcí, jako je vnímání, paměť, učení, imaginace a další procesy. Změněným stavům vědomí lze porozumět na základě zkoumání změn, které způsobují v kognitivních, emocionálních a motivačních procesech. Z funkcí organismu, důležitých pro měření změn ve vědomí, lze vyjmenovat: pozornost, vnímání, obrazotvornost a fantazii, vnitřní řeč, paměť, vyšší úroveň myšlenkových procesů, smysl a význam, funkce vnímání času, citů a jejich vyjádření, aktivaci organismu, sebekontrolu, sugestibilitu, vzhled a pocit osobní identity. Některé změněné stavy vědomí primárně působí změny jen v některých z výše zmíněných funkcí, některé ve všech. Nejčastěji jsou pozměněné funkce pozornosti, paměti a aktivace organismu, proto je důležité jejich změny více přiblížit.³¹

Metody navozující změněné stavy vědomí pracují s pozorností. Pozornost může být zaměřena na vnitřní dění v subjektu nebo na vnější okolo něho. Pozornost může být soustředěna na široké spektrum věcí, nebo úzce, jen na určité detaily. Například při spánku, hluboké relaxaci nebo meditaci do mozku nevstupují vnější podněty a pozornost je tudíž zaměřena jen na vnitřní děje subjektu. Při takovýchto aktivitách je činnost exteroceptorů snížena na minimum, nebo zcela potlačena.³²

Změněné stavy vědomí mají podle Susan Blackmoreové vliv na paměť. Například drogy navozující změněné stavy vědomí, redukují krátkodobou paměť tak, že subjekt není schopen dokončit větu, protože si nepamatuje, čím začal. Paměť je dále spojena se změnami ve vnímání času. Subjekt, který prožívá změněný stav vědomí, může zažít pocit, že jeden okamžik trvá věčnost, zatímco ve skutečnosti trvá jen několik sekund. Halucinogeny mohou zvýšit pozornost a pocit lidské svobody.

Aktivace organismu je nepochybným znakem života. Současně je také jednou z hlavních komponent vědomí.³³ Na úrovni psychiky se projevuje určitým stupněm vzrušení neboli excitací. V oblasti tělesné se jedná o projevy chování. Úroveň aktivace organismu je fyziologicky podmíněna úrovní aktivace mozku. Úroveň aktivace mozku je udržována tím, že jsou do něj přiváděny vzruchy pocházející z aktivních smyslových orgánů. Mozek je takto stimulován. Dlouhodobá absence stimulů vede k senzorické deprivaci, v krajním případě vedoucím až k halucinacím. Na úrovni aktivace mozku se

³¹ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 324–325.

³² BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 325.

³³ LAUREYS, S. *The neural correlate of (un)awareness: Lessons from the vegetative state*, s. 556.

také podílí stav vzrušení, který vychází ze stávajících emocí a potřeb. Střední úroveň aktivace organismu je optimální pro jeho fungování. Na této střední úrovni je bdělé vědomí spojené s koncentrovanou pozorností a organizovaným konáním. „Změny v aktivaci organismu mohou ovlivnit každý aspekt duševních funkcí.“³⁴ Do určité míry člověk dokáže svou aktivaci měnit. Například správně provedená hluboká meditace je ukázkou toho, jak lze snížit aktivaci organismu. Trénovaný člověk dokáže během této meditace snížit rychlost metabolismu takovým způsobem, při kterém tělo dokáže vystačit jen s malým množstvím potravy a vzduchu. Zvýšit aktivaci organismu je možné užitím stimulačních látek (například amfetaminu). Extrémním případem je na jedné straně zánik vědomí, spojený s fyzickou smrtí (nejnižší aktivace organismu), na straně druhé jde o stav, při kterém je vědomí zaplněné afektem, vedoucí k dezorganizovanému chování (nejvyšší aktivace organismu).³⁵

Společné znaky změněných stavů vědomí jsou tři:

1. „Kognitivní procesy jsou při nich povrchnější a méně kritické než obvykle.
2. Dochází ke změnám sebepojetí a vnímání okolního světa.
3. Často bývá oslabeno řízení a inhibice chování.“³⁶

Změněné stavy vědomí jsou tedy stavy, které jsou navozeny určitými postupy nebo situacemi. Některé postupy, které napomáhají k vyvolání těchto stavů, jsou užívání drog a alkoholu. Alena Plháková píše, že „alkohol je droga, která je v české kultuře vysoce akceptována, používána nejčastěji ke zlepšení nálady a navození změněného stavu vědomí.“³⁷ Mimo tyto často nelegální techniky, lze navodit mimořádný stav vědomí hlubokou meditací, progresivní relaxací, obyčejným spánkem, hypnózou, hlubokým dýcháním nebo zadržováním dechu.

Užitečnost těchto stavů spočívá v tom, že jejich zkoumání přispívá k výzkumu vědomí jako takového, lze je považovat za určité léčebné metody, jejich zásluhou se lze

³⁴ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 326.

³⁵ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 326. a NAKONEČNÝ, M.. *Lexikon psychologie*. 1. vyd. Praha: Vodnář, 1995, s. 11 - 12.

³⁶ PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*, s. 64.

³⁷ PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*, s. 64.

dozvědět více o duševním životě a v neposlední řadě je lze využít pro zvýšení vlastní kreativity.³⁸

Mezi změněné stavy vědomí lze řadit i výjimečné zážitky vědomí, jako jsou mimotělesné zážitky (*out of body experiences*), mystické zkušenosti (*mystical experiences*) a prožitky v blízkosti smrti (*near-death experiences*). Pojmenování *výjimečné lidské zkušenosti* bylo stanoveno americkou parapsycholožkou Rheou Whiteovou a zahrnuje celé spektrum zážitků od psychických vizí, lucidních snů, reinkarnačních návratů až po náboženské a mystické zkušenosti. Na následujících stranách bude více přiblížen fenomén prožitků v blízkosti smrti, ačkoliv všechny výše zmíněné prožitky mají společné to, že jsou velmi vzdálené obvyklému pocíťování bytí sebe sama, dávají subjektu pocit, že se odehrávají mimo tělo a že jsou vyšším stupněm vědomí.³⁹

II.5.1. Výjimečné zážitky vědomí – prožitek blízké smrti

Po otázce smrti se lidstvo táže od svého počátku. Téma smrti je pojednáno v antických textech, ve středověkých textech, knihách z novověku a i v současné době tomu není jinak. Smrt je brána jako něco tajuplného, protože neexistuje nikdo, kdo by mohl přímo o prožitku smrti něco vypovědět z jediného prostého důvodu, který by se dal shrnout Epikurovými slovy: „Když jsme tu my, není tu smrt, a když je tu smrt, nejsme tu my.“ Navíc smrt je brána podle některých názorů v euroamerické kultuře jako tabu.⁴⁰ Zábrany lidstva o smrti mluvit vyplývají z kulturního fenoménu strachu ze smrti. Lidé mají často pocit, že pouhé mluvení o smrti ji přitahuje. Dalším důvodem proč se o tomto tématu mluví nerado, je, že je to téma velmi citlivé. Na rozdíl od minulosti, kdy lidé umírali doma v okruhu své široké rodiny a často byly přítomny tomuto procesu i malé děti, se v současné době smrt nebere jako součást běžného života, lidé umírají v nemocnicích nebo v pečovatelských domech. Roste počet lidí, kteří nikdy neviděli zesnulého a nebyli svědky jeho smrti. Smrt byla vytlačena na okraj společnosti.⁴¹

³⁸ BALCAR, K. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. 2. opr. vyd. Chrudim: Mach, 1991, s. 148.

³⁹ BLACKMORE, S. *Consciousness: An Introduction*, s. 354–355.

⁴⁰ BALÁŽ, V. *Smrt jako součást života*. Vyd. 1. Praha: Národní institut dětí a mládeže MŠMT, 2008, s. 7.

⁴¹ BALÁŽ, V. *Smrt jako součást života*, s. 7.

Západní společnosti chybí opravdové chápání smrti a toho, co se při ní děje. Smrt v západních kulturách značí především zničení a ztrátu, z tohoto důvodu ji většina lidí odmítá nebo se jí bojí. Další lidé pohlížejí na smrt jako na něco, s čím si není třeba dělat starosti. Je to pro ně něco, co se stane jednou každému. Pro euroamerickou kulturu je tento život jediný a lidé v ní žijí často bez nějakého nejvyššího smyslu.⁴²

II.5.2. Hypotéza posmrtného života

V současné době je možné se setkat minimálně se dvěma hypotézami, které nastiňují možnost toho, co se děje po smrti. Jedna se nazývá „Hypotéza posmrtného života“, druhá „Hypotéza umírajícího mozku“. Obě tyto hypotézy budou vysvětleny na následujících stranách.

Hypotéza posmrtného života je v euroamerické kultuře (ačkoli neexistují důkazy pro její potvrzení) mnohem populárnější než hypotéza umírajícího mozku. Paralelu této hypotézy je možné nalézt v mnohých náboženstvích, která zaujmají stanovisko nesmrtelné duše. Východiskem této hypotézy je, že předsmrtné prožitky jsou nastíněním toho, co se děje s lidským vědomím po tělesné smrti. Tato hypotéza je pro lidi mnohem přijatelnější z důvodu, že dává naději v otázce konečnosti života. Pokud by byla hypotéza posmrtného života pravdivá, lidské vědomí by v okamžiku smrti vystoupilo z těla a pokračovalo by do jiné vlastní existence. Argumenty potvrzující tuto hypotézu jsou:

1. „Argument souhlasnosti
2. Argument reality
3. Argument paranormálnosti
4. Argument transformace“⁴³

První argument říká, že hypotéza je pravdivá z důvodu podobnosti předsmrtných prožitků po celém světě za celou dobu jeho existence. Vzhledem k tomu, že všichni lidé

⁴² RINPOČHE, S. *Tibetská kniha o životě a smrti*. 1. vyd. Praha: Pragma, 1996, s. 25 – 26.

⁴³ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*. Vyd. 1. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1993, s. 15.

zažili podobné zážitky, když byli v ohrožení smrti, je možné tvrzení, že při smrti lidské vědomí putuje někam dál, do jiného světa. Totožnost prožitků je důkazem této hypotézy.

Argument reality tvrdí, že lidé, co měli možnost do jiného světa nahlédnout, se shodují v tom, že je to nepopsatelné. Údajně tento zážitek není jako sen, je to něco skutečného. Tyto zážitky jsou prožívány velmi reálně, a to je také podpora pro tuto hypotézu.

Třetí argument konstatuje, že předsmrtné prožitky v sobě obsahují určitou míru paranormálních jevů, které nelze vědecky vysvětlit. Tímto je zde otevřen prostor pro možnost existence jiné dimenze, která je vědecky nevysvětlitelná. Míra paranormálnosti je pro tuto hypotézu důkazem.

Posledním argumentem je změna lidského chování po prožití předsmrtných zážitků. Transformace se nejčastěji projevuje v odklonu od materiálních věcí k duchovnu. Lidé se přestávají bát smrti, mají spirituální zkušenost z jiného světa a věří v posmrtný život.⁴⁴

II.5.3. Prožitek umírání

Výzkum prováděný Raymondem Moodym v 80. letech 20. století prokázal nejen, že existují lidé, kteří měli zkušenost s předsmrtnými prožitky, ale že se tyto jejich prožitky významně podobají. Na základě rozhovorů a vyprávění lidí s touto zkušeností byly stanoveny charakteristiky hlavních znaků předsmrtných prožitků. Výpovědi pocházejí od lidí, kteří buď prožili klinickou smrt (jejich vědomé zážitky jsou nejvíce dramatické), utrpěli závažná zranění nebo byli smrtelně nemocní. Studie nebere v potaz výpovědi lidí, kteří se pouze doslechli o takovém zážitku.

Co se tedy děje s vědomím v případě klinické smrti? Univerzální osnova Raymonda Moodyho sestavená z hlavních znaků prožitku umírání začíná tím, že subjekt v největší tísní slyší prohlášení lékaře, popř. nějakého jiného člověka, že zemřel. Poté se dostaví hlasité zvonění nebo bzučení v uších a zároveň je lidské vědomí, pouze ve své duchovní povaze bez fyzického těla, uvedeno v rychlý pohyb tunelem. Tento

⁴⁴ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 14 - 15.

pohyb ho táhne z těla ven. Následuje pohled vědomí (nejčastěji z výšky) na opuštěné fyzické tělo, které se lékaři snaží oživit. Vědomí je v tomto bodu umírání mnohdy citově vzrušeno. Po vzpamatování se následuje reakce, kdy si vědomí uvědomí, že nějaké tělo má, ale ne fyzické, současné tělo je nadané jinými schopnostmi a je nemateriální. Vědomí se setkává s již zesnulými přáteli nebo příbuznými, kteří ho vítají a chtějí mu pomoci. Při umírání se vědomí dostává do styku se světelnou bytostí, která představuje milujícího a laskavého ducha. Subjekt může zažít přiblížení k jakési hranici, u které má pocit, že kdyby ji překročil, nebylo by cesty zpět. Poté se světelná bytost táže vědomí na dosavadní život a na jeho hodnocení. Panoramatickou projekcí vědomí vidí celý svůj dosavadní život jako film. Následuje rozhodnutí, ve kterém se vědomí musí vrátit zpět do života. Toto rozhodnutí je často přijato negativně, vědomí je ve svém novém stavu většinou spokojeno, je obklopeno pocitem radosti, lásky a míru. Pocit navrácení do těla si většina lidí nepamatuje, ti co ano, vypovídají, že se do těla dostali hlavou. Po procitnutí většina lidí naráží na potíže v oblasti jazyka. Nemohou najít slova, která by jejich prožitek popsala. Tato zkušenost obvykle ovlivní následující život jedince pozitivně, dochází ke změně hodnotového spektra. Člověk se přestává obávat smrti, odvrací svou pozornost od materiálních věcí, může se objevit i příklon k náboženskému systému.⁴⁵

Tato univerzální osnova umírání je sestavena z výpovědí zhruba 50 lidí. Je nutno zdůraznit, že osnova je univerzální, tudíž fakta nemusejí jít za sebou chronologicky tak, jak jsou zde popsána. Dále člověk nemusí prožít všechny tyto zkušenosti. Například lidé, kteří jsou klinicky prohlášeni za mrtvé, mají větší procento setkání se se světelnou bytostí. Ačkoli si jsou všechny výpovědi velmi podobné, nikdy nejsou identické.⁴⁶

Ne však všechny zkušenosti jsou příjemné. Někteří lidé popisují své zážitky jako děsivé, plné paniky, strachu, osamění a zoufalství. Během toho, co jejich těla vypověděla životně důležitou funkci, měli tito lidé pocit, že jejich vědomí putuje směrem dolů ke středu země. Vize těchto lidí obvykle nemají pravidelnou strukturu, proto je těžké o nich něco napsat obecně. Navíc se tyto negativní prožitky vyskytují

⁴⁵ MOODY, R. A. *Život po životě: Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*. Praha: Odeon, 1991, s. 16 - 17.

⁴⁶ MOODY, R. A. *Život po životě: Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*, s. 16 - 18.

pouze příležitostně.⁴⁷ Sogjal Rinpoče popisuje tyto prožitky jako pekelné vize. Lidé v nich zažívají naprostou zimu nebo obrovské horko, slyší nepříjemné děsivé zvuky plné křiku a pláče mučených jedinců.⁴⁸ Pro lepší představu zde budou ukázány výpovědi, které zaznamenala Margot Greyová ve své knize *Return from Death: An Exploration of the Near-death Experience*:

„Pohyboval jsem se jako součást řeky zvuků – neustálého bublání lidského hluku... Cítil jsem, jak se do něho nořím a stávám se částí proudu a jak mě zvolna pohlcuje. Měl jsem hrozný strach, jako bych věděl, že jestli mě tento stále rostoucí hluk pohltí, budu ztracen“⁴⁹

„Dívala jsem se do velké jámy, plné vířící šedivé mlhy, z ní se natahovaly ty ruce a paže a pokoušely se mě chytit a stáhnout mě dolů. Byl při tom děsný nařkavý hluk, plný beznaděje“⁵⁰

„Ocitla jsem se na místě obklopené mlhou. Cítila jsem, že jsem v pekle. Byla tam velká jáma, ze které stoupala pára, a ruce a paže, které se pokoušely mě chytit... Byla jsem vyděšená, že mě ty ruce sevrou a stáhnou mě k sobě do jámy... Z druhé strany ke mně uháněl obrovský lev a já jsem zaječela. Nebála jsem se toho lva, ale nějak jsem cítila, že mě strčí do té hrozné jámy... Tam dole bylo moc horko a pára byla strašně horká.“⁵¹

Zážitky, které neobsahují tzv. „pekelné vize“, si jsou velmi podobné po celém světě. Jde stále o stejný vzorec. Tuto osnovu je možné najít i ve starověkých řeckých dílech.⁵² Negativní zážitky jsou mnohem méně časté. Raymond Moody o nich říká, že jsou „poměrně vzácné v poměru ke kladným“⁵³ a zároveň jsou si mnohem méně podobné. O negativních zážitcích mnoho lidí nevypovídá. Jedním z důvodů, proč o nich

⁴⁷ MOODY, R. A. *Život po životě: Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*, s. 278.

⁴⁸ RINPOČHE, S. *Tibetská kniha o životě a smrti*, s. 317.

⁴⁹ GREY, M. *Return from Death: An Exploration of the Near-death Experience*. Boston: Arkana, 1985, s. 59.

Prevzato z RINPOČHE, S. *Tibetská kniha o životě a smrti*, s. 317.

⁵⁰ GREY, M. *Return from Death: An Exploration of the Near-death Experience*, s. 65.

Prevzato z RINPOČHE, S. *Tibetská kniha o životě a smrti*, s. 317.

⁵¹ GREY, M. *Return from Death: An Exploration of the Near-death Experience*, s. 63.

Prevzato z RINPOČHE, S. *Tibetská kniha o životě a smrti*, s. 317.

⁵² Jeden z nejznámějších případů je popsán v X. knize Ústavy od Platóna. Jedná se o příběh o vojáku Erovi, který se před tím, než mělo být jeho tělo spáleno na hranici, probral a vyprávěl o svých zážitcích. Podrobněji v BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 18.

⁵³ Raymond Moody (Na plovárně). In: Youtube [online]. 26. 10. 2011 [cit. 2013-04-09]. Dostupné z: <http://www.youtube.com/watch?v=A9D7iiCwKo>

lidé nechtějí mluvit, je lidská stydlivost. Lidé by se tím, že se v klinické smrti dostali do pekla, podle Raymonda Moodyho nechlubili.⁵⁴

II.5.4. Hypotéza umírajícího mozku

Aby mohlo být toto zkoumání předsmrtných prožitků ucelené, je nutné nahlédnout na argumenty oponentů hypotézy posmrtného života. Protože však tyto argumenty zasahují hluboko do oblastí neurologie, biologie a fyziologie člověka, a v této práci by je nebylo možno všechny řádně vysvětlit, budou zde nastíněny jen hlavní myšlenky.

Hypotéza umírajícího mozku je souhrn argumentů, které neuznávají možnost putování vědomí do dalších existencí, popřípadě přežití vědomí jako takového. Vize, popisované jako prožitky v blízkosti smrti, jsou podle této hypotézy produkty umírajícího mozku, které přestanou v okamžiku, kdy se zastaví činnost mozku. Předsmrtný prožitek je na základě této hypotézy brán jako halucinace.⁵⁵ Důkazy, podle kterých by tato hypotéza měla být pravdivá, jsou dva, a to:

1. „Argument souhlasnosti.
2. Argument pouhé halucinace.“⁵⁶

Jak lze vidět, první argument je shodný s prvním argumentem hypotézy života po životě. Jeho význam je však odlišný. V tomto argumentu jde především o to, že ačkoli jsou vize předsmrtných prožitků na základě dochovaných spisů a knih stále stejně již od počátku lidstva, není to kvůli tomu, že všechna vědomí po smrti putují někam dále. Je to proto, že většina lidí na celém světě má podobně uspořádaný mozek, stejně fungující nervový a hormonální systém. Proto když umírá mozek, vytváří pořád stejné vzorce, které si jsou tak podobné.⁵⁷

⁵⁴ Raymond Moody (Na plovárně). In: Youtube [online]. 26. 10. 2011 [cit. 2013-04-09]. Dostupné z: <http://www.youtube.com/watch?v=Av9D7iiCwKo>

⁵⁵ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 14.

⁵⁶ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 16.

⁵⁷ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 16

Druhý důvod, proč se přiklonit k této navržené teorii umírajícího mozku, je prezentován argumentem halucinace. Výskyt předsmrtných prožitků se nevztahuje jen k lidem přivázaným na lůžko kvůli těžké nemoci, nebo k lidem, kteří jsou těžce zranění. Je zaznamenán i za jiných okolností. Například účinky chloroformu, éteru a hašiše jsou v současné době spojovány s předsmrtnými prožitky. Dalším plynem, způsobujícím oddělení vědomí od tělesné schránky, je oxid dusný. Prožitky, během kterých se vědomí zdánlivě posouvá k blízkosti smrti, je možné navodit pomocí plynů, drog a dalších látek. Proto je podle Susan Blackmorové možné je vysvětlit termíny halucinace nebo imaginace.⁵⁸

Tato hypotéza se snaží vyvrátit hypotézu posmrtného života a její hlavní argumenty následně: Podle této hypotézy není možné použít jako důkaz souhlasnost prožitků. Šťastné pocity, jasné světlo, tunel a hlasy, charakteristické znaky předsmrtných prožitků, se dají vysvětlit na základě činnosti mozkové kůry, která je ovlivněna nejen anoxií⁵⁹, ale také chaotickou aktivitou nervových buněk a vlastním útlumem. Pocit vystoupení z vlastního fyzického těla a pohled shora je konsekvencí zborcení modelu reality. Projekce celého vlastního života a všech skutků je způsobena vyšší činností ve spánkovém laloku a limbickém systému. Destrukce modelu sebe sama je příčinnou pro vznik mystických prožitků. Co se týče argumentu reality, lidé za reálné považují nejčastěji to, co přichází jejich smysly. V okamžiku, kdy jejich vědomí vystoupí z fyzického těla, nebo mají pocit, že se pohybují tunelem, se pocíťovaná skutečnost pouze zdá být reálná. Není důkazem pro to, že vědomí takto opravdu putuje do nějaké další existence. Argument paranormálních jevů není důkazem posmrtného života z následujícího důvodu: to, že něco nelze vysvětlit vědecky, nutně nemusí znamenat, že to patří do jiného světa. Posledním argumentem k vyvrácení je argument transformace. Lidé, kteří zažili jinou realitu ve svých předsmrtných prožitcích, se více obracejí k duchovní stránce života a mění dosavadní způsoby svého života. Dělají to, přesto že neexistuje žádný důkaz pro to, že následující život bude lepší, než je současný (pokud nějaký bude). Lidé ani nemusejí prodělat klinickou smrt nebo mít předsmrtný prožitek, aby změnili své hodnoty. Dostatečným důvodem může být nemoc, úmrtí

⁵⁸ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 16, 57.

⁵⁹ Mozková ano xie je stav, při kterém se do mozku přestane dostávat potřebné množství kyslíku. Podrobněji v BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 61.

v okolí, nebo jiná tragédie, která přiměje člověka přemýšlet o svém chování, o svém vztahu k okolí a o ceně svého života.⁶⁰

⁶⁰ BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky*, s. 256 – 257, 272 – 275.

III. Pojem vědomí na východě

V této druhé polovině práce bude diskutován pojem vědomí z hlediska filosofie buddhismu. Poté bude zaměřena pozornost na Tibetskou knihu mrtvých a v ní popsaná stádia umírání. Dále bude nastíněn postoj buddhistů ke smrti. Je nutné mít na zřeteli, že aspekt vědomí se v asijských kulturách vyvíjel a byl brán jinak, než v západních zemích. Vědci, zkoumající fenomén vědomí obvykle metodou třetí osoby, se podařilo dosáhnout jen malého pokroku v oblasti jeho pochopení. V současné době je dominantní názor tvrdící, že západní věda doposud neposkytla takovou metodu, aby bylo možno vědomí plně zkoumat. Zatímco badatelé na západě se snažili vědomí zkoumat především z pohledu třetí osoby, ať už šlo o pohled behaviorismu, který vědomí vykládal na základě vnějších projevů chování, nebo o karteziánský dualismus, který rozdělil svět na substanci hmotnou a nehmotnou.⁶¹ Mezi tyto dva, podle Jeho Svatosti dalajlamy, extrémní směry je možno umístit ostatní na západě vzniklé teorie pokoušející se o výklad vědomí, jako například funkcionalismus⁶² a neurofenomenologii⁶³. Buddhismus upřednostňuje subjektivní zkušenost s vědomím. Vnitřní zkušenost se zkoumá v buddhismu introspekci. Pro introspekci je důležitá pozornost, kterou buddhisté rozvíjí a zdokonalují pomocí kontemplací.⁶⁴

Buddhističtí myslitelé definovali vědomí s odkazem na starší indické prameny. K objasnění tohoto fenoménu se v raných buddhistických textech používaly metafory, například plynoucí řeka nebo světlo.⁶⁵ Je nutné si uvědomit, že pojem vědomí je v buddhismu zapracován do určitého náboženského rámce, kterému bude v následujících kapitolách věnována pozornost. „Máme zde co dělat s jevem, který je subjektivnější a vnitřnější nežli hmotné objekty, které lze měřit v časoprostorovém smyslu.“⁶⁶ Pochopení vědomí hraje v buddhismu důležitou roli vzhledem k tomu, že tímto

⁶¹ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*. Praha: Metafora, 2009, s. 136.

⁶² Funkcionalismus definuje vědomí z hlediska jeho funkce.

⁶³ Neurofenomenologie definuje vědomí na základě vztahů v nervové soustavě a psychického prožívání. Tyto dvě zmíněné teorie nejsou jediné, které se snaží definovat vědomí.

⁶⁴ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 33.

⁶⁵ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 141.

⁶⁶ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 141.

termínem je označena základní vlastnost vnímajících bytostí. Buddha údajně přisuzoval vědomí klíčovou roli v otázkách lidského štěstí a utrpení.⁶⁷

Výklad se neobejde bez upozornění na to, že buddhismus od svého počátku prošel různými změnami. V průběhu let se buddhismus štěpil na různé směry a dělil na odlišné školy. Je tedy možné, že se člověk setká s různými interpretacemi pojmu vědomí v rámci různých filosofických škol nebo směrů a je nutné mít na paměti, že tento pojem v buddhistickém kontextu může být uchopován a chápán na různých úrovních. Tato kapitola bude zaměřena především na interpretaci pojmu vědomí v buddhismu v obecném smyslu.

III.1. Pojmy tibetské buddhistické filozofie

Nejprve je důležité zaměřit se na roli jazyka v problematice vědomí. Každá země má své historické, kulturní, náboženské a lingvistické pozadí, díky kterým vzniká jedinečnost názvosloví a termínů. Zatímco v západoevropských jazycích se nejčastěji mluví o vědomí, o mysli, duchu a uvědomování, v buddhistické tradici je možné se setkat se sanskrtskými výrazy *buddhi*, *džňána* a *vidjá* znamenajícími inteligenci a uvědomování si. Mezi další sanskrtské pojmy, které jsou pro tuto kapitolu stěžejní a budou vysvětleny, patří *vidžňána* (vědomí) a *čitta* (mysl).⁶⁸

III.1.2. Vědomí

Sanskrtský výraz *vidžňána* je synonymem českého slova vědomí. Buddhismus nahlíží na svět jako na proces neustálého znovuzrozdání všech bytostí. Tento proces znovuzrozdání je ukončen tím, když bytost dosáhne osvícení (v sanskrtu *nirvána*⁶⁹). Koncept vědomí je ukotven do středu vnímání tohoto procesu znovuzrozdání.⁷⁰ Na

⁶⁷ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 137.

⁶⁸ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 137 - 138.

⁶⁹ Je možné se setkat se dvěma druhy nirvány. Jedním druhem je nirvána, v níž jsou odstraněny lidské vášně. Této nirvány (v sanskrtu *upádhišéša*) světec může dosáhnout během svého života. Druhým druhem je parinirvána (v sanskrtu *parinirvána*). Té může světec dosáhnout po své smrti. Podrobněji v MILTNER, V. *Vznik a vývoj buddhismu*. Vyd. 2. Praha: Vyšehrad, 2012, s. 210 - 211.

⁷⁰ KOTEROVÁ, S. *Němý muž se lžící medu v ústech*, s. 50 – 51.

počátku procesu znovuzrovnání je absence znalosti čtyř vznešených pravd (v sanskrtu *árjasatja*), tří klenotů (v sanskrtu *triratana*) a zákona o odplatě za všechny činy (v sanskrtu *karman*). Tato neznalost nauky (v sanskrtu *avidja*) je základem chybného myšlení, nesprávného jednání, špatného rozhodování a způsobuje všechny bludy, omyly a chyby. Neznalost doktríny tedy váže bytost do procesu znovuzrovnání, tj. do procesu cyklického žití.⁷¹ Zde je nutné podotknout, že řetězec znovuzrovnání nemá definován žádný počátek, protože důležité je jen narození bytosti v podobě člověka (jen ten poté může jít ušlechtilou cestou).⁷² Skrze tuto nevědomost vznikají vlohy k vnímání neboli tvůrčí představy. Tyto tvůrčí představy jsou zase předpokladem pro vznik vědomí. Vědomí se projektuje do osobní individuality (tedy do sloučeniny vzniklé spojením pojmenování a těla). Skrze tuto osobní individualitu vzniká šest smyslových orgánů, tedy pět smyslů a mysl (v sanskrtu *čitta*). Vědomí patří mezi dvanáct zřetězených pojmů⁷³ v nauce o podmíněném vzniku a je tedy jednou z podmínek procesu vedoucího k znovuzrovnání.⁷⁴

V buddhismu je vědomí bráno jako ústřední psychický orgán, tj. jako intelekt. Také patří mezi jednu z pěti složek bytosti (v sanskrtu *skandha*⁷⁵), díky kterým člověk lpí na světě. Zdejší bytí je jen přirozený proces psychických a fyzických jevů, který započal před narozením a bude pokračovat po smrti. Těchto pět složek bytosti nikdy nevytváří individuální osobnost, ani v nich není nic, co by se dalo označit za ego nebo věčnou duši. Po smrti se *skandhy* uvolňují, aby mohly později přejít do jiné podoby.⁷⁶ „Vědomí sestává ze šesti těles vědomí a to z vědomí zraku, sluchu, čichu, chuti, hmatu a myslí...“⁷⁷ Je závislé na svém hmotném substrátu, to znamená na vnímatelném těle, na jeho hmotě a vnímavosti. Vzhledem k tomu, že je vědomí závislé na těle, tak není stálé.

⁷¹ MILTNER, V. *Vznik a vývoj buddhismu*, s. 148, 159.

⁷² MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 210.

⁷³ V teorii podmíněného vzniku je předcházející pojem podmíněnou příčinou následujícího a zároveň ho podmiňuje: jedná se o nevědomost, tvůrčí představy, vědomí, pojem a tvar, šestero smyslových oblastí, styk, citění, žízeň, lnutí a lpění, vznik a bytí, zrození nebo znovuzrození a chátrání a smrt. Teorie podmíněného vzniku je jednou ze základních doktrín buddhistického učení. Podrobněji v MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 191 – 192.

⁷⁴ MILTNER, V. *Vznik a vývoj buddhismu*, s. 148.

⁷⁵ Další čtyři součásti osobnosti jsou vnější podoba, citění, vnímání a tvůrčí představy, podrobněji v následujícím textu.

⁷⁶ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 218 - 219, 265.

⁷⁷ MILTNER, V. *Vznik a vývoj buddhismu*, s. 161.

Takže vědomí samotné také nemůže být považováno za věčnou duši.⁷⁸ Dalajlama ve své knize píše, že: „Pro pochopení buddhistického pojetí vědomí (a současně toho, jak buddhismus odmítá redukci vědomí na hmotu) je zásadní teorie kauzality“⁷⁹ V buddhismu jsou dvě základní kategorie příčiny, takzvaná substanciální kauzalita a kauzalita komplementární. Zatímco substanciální kauzalita je spojena s hmotným světem, komplementární kauzalita je spojena s ostatními faktory.⁸⁰ Rozdíl mezi těmito příčinami je zásadní pro pochopení vědomí v buddhistické filozofii. Platí zde, že ačkoliv hmota a vědomí navzájem přispívají ke svému vzniku, není možné, aby se jeden z nich stal komplementární příčinou vzniku druhého.⁸¹

Při důkladném pohledu na všech pět složek bytosti, tedy na všechny *skandhy*, lze říci, že vědomí mezi nimi zaujímá jakési výsadní postavení. Toto postavení zaujímá z následujících důvodů. První, tělesná složka, *rúpa*, je v opozici k ostatním čtyřem, protože je hmotná. *Rúpa* je příčinně podmíněna vědomím a současně příčinně podmiňuje šest lidských smyslů. Vědomí se tak podílí na poznávání smyslově vnímatelných věcí. Buddha tvrdí, že tělo/hmota je méně pomíjivé než vědomí.⁸² Druhým členem bytosti je *védana*, neboli cítění či pocitování. Cítění je podmíněno stykem smyslového orgánu s vnímaným předmětem, přičemž tento styk je ovládán vědomím.⁸³ I zde je možné vidět, že vědomí je v privilegovaném postavení. Třetí *skandhou* je vnímání, *sañdžña*. Vjemové seskupení obsahuje všechny vjemy, od příjemných přes neutrální až po nepříjemné. Čtvrtou složkou je představivost a duševní tvořivost, *sanskára*. Tvůrčí představy jsou záměry, které předchází činům. Vychází z těla, z řeči, nebo z mysli. Činy poté způsobují následky. Následky neboli plody mohou způsobovat znovuzrození.⁸⁴ Vědomí, *vidžňána*, je pátou *skandhou*. Vzhledem k výše uvedenému rozboru pěti součástí osobnosti je možné si dovolit souhlasit se Silvií Kotherovou v tom, že: „pokud je vědomí ztotožňováno s myšlením (*čitta*) jako se stavem vědomí, pak tři další psychické *skandhy*, totiž cítění (*védana*), vnímání

⁷⁸ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 265.

⁷⁹ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 148.

⁸⁰ Například hliněný hrnc je udělán z hlíny, která představuje substanciální kauzalitu, zatímco šikovnost hmčře, pec na vypálení hrnce apod. spadají pod komplementární příčiny.

⁸¹ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 148.

⁸² MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 167, 200, 218 – 220.

⁸³ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 221, 262.

⁸⁴ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 210, 218 – 219.

(*sañdžña*) a tvůrčí představy (*sanskára*) patří k odvozeným druhotným mentálním fenoménům.⁸⁵

III.1.1. Mysl

Sanskrtský výraz *čitta* znamená mysl. Je uváděn jako odpovídající termín k sanskrtskému slovu vědomí/*vidžňána*. *Čitta* souhrnně označuje nejen psychické procesy, ale i projevy psychiky jako takové. V *abhidharmě*⁸⁶ je mysl brána jako jistá duchovní substance, diferencována od volních psychických činitelů.⁸⁷ Tyto činitele Vladimír Miltner popisuje jako psychické jevy, které provází vznik všech stavů vědomí.⁸⁸ Vědomí/*vidžňána* je soustředěno právě v mysli/*čittě*. V *abhidharmě* je vědomí/*vidžňána* bráno jako šestý smyslový orgán, který uspořádává, kontroluje a koordinuje činnost ostatních pěti smyslových orgánů a to zraku, sluchu, čichu, chuti a hmatu. Těchto pět smyslových orgánů jsou pro mysl/*čittu* nástrojem, díky kterému vnímá vnější svět a jeho jevy. Podle zásad okamžikovosti⁸⁹, se mysl/*čitta* neustále pozměňuje a tak se ztotožňuje s různými mentálními stavy.⁹⁰

„Vědomí v tomto smyslu lze podle *abhidharmy* rozdělit na čtyři složky:

1. sféra smyslového vědomí (v sanskrtu *kamalóka*),
2. sféra jemno-hmotného vědomí nebo jinak tvarového vědomí (v sanskrtu *rúpalóka*),
3. sféra nemateriálního vědomí známá také jako beztvará (v sanskrtu *arúpalóka*),
4. nadpozemská nebo také nebeská sféra (v sanskrtu *lókóttara*).⁹¹

⁸⁵ KOTHEROVÁ, S. *Němý muž se lžící medu v ústech*, s. 51.

⁸⁶ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*. 2. vyd., V Libri 1. Praha: Libri, 2002, s. 15. Sanskrtské slovo *abhidharma* je označením pro nejstarší souhrn ranně buddhistické filozofie, takzvané buddhistické scholastiky. Tato buddhistická scholastika byla vypracována na základě Buddhova učení a rozprav.

⁸⁷ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 84.

⁸⁸ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 77.

⁸⁹ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 136. Sanskrtské slovo *kšanatva* (zásady okamžikovosti) je označení pro pomíjivost všech věcí a jevů. Každé trvání v čase sestává z časově nulových bodových okamžiků vznikajících v následnosti jednoho za druhým.

⁹⁰ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 84. a Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 138 - 139.

⁹¹ KOTHEROVÁ, S. *Němý muž se lžící medu v ústech*. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně. Vedoucí práce Doc. PhDr. Luboš Bělka, CSc. Brno, 2012, s. 52.

Toto rozdělení na čtyři sféry koresponduje s dosaženými úrovněmi na cestě k osvícení. Nižší sféry v sobě obsahují takzvané kořeny zla (v sanskrtu *akušalamúla*): chtíč, zášť a blud. Chtíč je touhou po určitém smyslovém předmětu, obvykle se znázorňuje jako kohout. Chtíč je lidská vlastnost, která žene subjekt k objektu, dá se ho zbavit dobročinností. Zášť je nenávisť ke všemu co brání dosažení chtíče, jejím symbolem je had. Oprostit se od zášti znamená začít se chovat přátelsky nebo něžně. Posledním kořenem je blud. Blud je falešný vztah k okolí. Dá se ho zbavit poznáním a vědomostmi, protože znamená nerovnost mezi myšlenkami a realitou. Symbolem bludu je prase. Kořeny zla jsou hlavními pouty člověka v koloběhu znovuzrozdání (v sanskrtu *sansára*). Ve vyšších sférách se člověk dokáže od kořenů zla zprostit a jeho mysl se zaplní jasnoživotostí (v sanskrtu *vipašjana*), která znamená uvědomění si čtyř vznešených pravd. Po tomto uvědomění se lidská mysl pročistí a vyjasní.⁹²

III.2. Buddhistický pohled na smrt podle Tibetské knihy mrtvých

Již na začátku Tibetské knihy mrtvých se píše, že smrt je v buddhismu brána jako naplnění zákona karmy. Znovuzrození a smrt je tedy jen konsekvence určitých činů, které člověk udělal v předchozích životech. I zde je smrt samozřejmě brána jako fyziologický stav těla, vypovězení životních funkcí, primárně je však jakousi branou do dalšího života.⁹³

V předchozí kapitole už bylo naznačeno, že buddhistické učení vychází z neustálého vzniku a zániku, tj. z takzvaného koloběhu života. Život se skládá z na sebe navazujících okamžiků. Ty však pomíjejí stejně jako všechny věci a jevy. Každé trvání v čase je sestaveno z nulových bodových okamžiků.⁹⁴ Tyto okamžiky jsou rozdělovány *bardy*. Tibetský buddhistický termín *bardo* se skládá z dvou slov a to *bar*, znamenající uprostřed, a ze slova *do*, které je překládáno jako dvě. *Bardo* je doslovně přeloženo jako mezi dvěma nebo jen mezi. Tento termín je možno vykládat v interakci

⁹² KOTHEROVÁ, S. *Němý muž se lžící medu v ústech*, s. 52. a MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 23, 271.

⁹³ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol : (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*. Vyd. 4. Překlad Josef Kolmaš. Praha: Aurora, 1998, s. 7.

⁹⁴ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 136.

jak s prostorovými tak i s časovými jevy. Vše, co je možné kolem člověka vnímat, v sobě má tuto vlastnost být „něčím mezi něčím“. Protože se vše mění, bard existuje nespočítatelně. Obecně je však *bardo* bráno jako mezistav mezi současným životem a znovuzrozením v životě následujícím. Absence barda se nachází pouze ve stavu, ve kterém vědomí rozpoznává svou nadčasovost, tj. ve stavu osvícení.⁹⁵

Nauky *vadžrajány*⁹⁶ obecně mluví o následujících bardech:

1. Stav místa či procesu zrození – Tímto *bardem* je myšlena doba těhotenství, časový úsek trvající od spojení mužské spermie se ženským vajíčkem po příchod novorozence na svět.
2. Stav mezi zrozením a smrtí – Je dobou lidské existence. Interval trvající od narození do smrti. Tímto *bardem* je myšlen současný život, stojící mezi tím minulým a budoucím.⁹⁷
3. Stav snění – Je dobou spánku, patří k němu i stavy opojení, které však nejsou navozeny drogami ani alkoholem. Během noci se mohou dostavit tři různé druhy prožitků, které mají návaznost na určitou fázi noci. V první fázi se objevuje zpracování dojmů právě uplynulého dne. Druhá fáze je dobou hlubokého spánku, ve kterém se vědomí nachází ve středu lidského těla, mohou se zde dostavit prožitky z oblasti fyzické. Třetí fází je doba časově určena jako čas před probuzením. V této fázi je mysl otevřena představám, které (pokud by se člověk neprobudil) by napomohly předvídat vzdálenou budoucnost. Snění se týká jen myslí, je svobodné, nezávislé na tělu a místě.
4. Stav pohroužení mysli – Je to *bardo* meditace, ve které je možné dosáhnout kvalitativních změn ve vědomí. Meditující buddhista se s každou novou meditací učí rozpoznávat mysl, což je i cílem meditace. Lama Ole Nydahl ve své knize píše, že: „Pojem *bardo* meditace používá pouze tehdy, když se skutečně jedná o přímé prožívání podstaty mysli.“⁹⁸

⁹⁵ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 9. a NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*. 1. vyd. Překlad Jan Matuška. Praha: Bílý deštník, 2011, s. 19.

⁹⁶ MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 253. *Vadžrajána*, jinak také „diamantový vůz“, je významným směrem pozdního buddhismu. Vznikl vydělením z máhájánového učení kolem poloviny 1. tisíciletí.

⁹⁷ Slovem *bardo* se v lidovém pojetí označuje právě tato současná lidská fyzická existence.

⁹⁸ NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 22.

Výše zmíněné mezistavy jsou prožívány lidmi v současném životě. Po té, co tělo není fyziologicky schopné život udržet, se vědomí vydává na cestu třemi dalšími bardy, které zde budou, vzhledem k tématu práce, popsány podrobněji.⁹⁹

III.2.1. Bardo hodiny smrti

Prvním ze tří posmrtných mezistavů je *Čhikhä bardo*, kterým proces umírání začíná. Tento obvykle tři a půl dne trvající interval začíná těsně před smrtí. Doba tři a půl dne je pouze orientační, záleží zde na stupni člověkem dosaženého pokroku. Pokud žil člověk ctnostným životem, pak toto bardo trvá déle a naopak, pokud nežil ctnostně, pak tento okamžik „netrvá ani tak dlouho jako jedno lusknutí prsty.“¹⁰⁰ První mezistav je ukončen oddělením ducha od těla.¹⁰¹

V tomto prvním posmrtném mezidobí se začínají do sebe navzájem rozpouštět elementy, ze kterých je utvořeno lidské tělo. Jedná se o zemi, vodu, oheň, vzduch a vědomí. Země představuje pevné části lidského těla, jde o pokožku, svaly, kosti atd. Element vody v sobě zahrnuje krev, lymfu a sperma. Oheň je prvkem tělesného tepla a vzduch je připodobňován k dechu. Životní síla se transformuje do vědomí, které se odděluje od těla. Vědomí náleží prostorovému živlu. Pořadí a doba rozpouštění složek se liší v důsledku karmanového zákona. Důsledky rozpouštění živlu země jsou následující. Síla ve svalech slábne stejně jako hmat a držení těla. Člověk si připadá slabý, těžký, jeho pohyby jsou bezúčelné. Pokud se před očima objevují mžitky vypadající jako horký tetelící se vzduch, tak proces umírání započal. Poté element vody přechází v živel ohně. To znamená, že tekutiny v těle vysychají. Znamky tohoto procesu jsou vyschlé rty, tečení z nosu, neschopnost ovládat močový měchýř. Krevní oběh slábne a objevují se nevědomé svalové stahy. Člověk má při tomto procesu pocit, jako by se kolem něho táhl jakýsi kouř. Oheň se dále rozpouští do větru, což znamená, že z člověka uniká tělesné teplo. Člověku se snižuje schopnost termoregulace, začíná mu

⁹⁹ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 10. a NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 21 – 22.

¹⁰⁰ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 36.

¹⁰¹ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 10, 36. a NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 22.

být zima. Srdce již není schopné dopravovat krev do konců končetin, a ty, protože se přestávají prokrvovat, začínají chřadnout. Vítr se rozpouští do vědomí. To znamená problémy s dýcháním, které již člověk není schopen ovládnout, ačkoli se snaží sebevíc. Po tom následuje ztráta kontroly vědomí, v jejímž důsledku se vytratí i poslední zbytky kontroly nad fyzickým tělem. Tímto procesem končí veškeré smyslové vnímání, nastává zástava dechu a srdeční činnosti. Zatímco v mozgovém kmeni se již nedá podle lékařů zjistit žádná mozková aktivita a v tomto bodě konstatují smrt, vědomí je stále spojeno s tělem a pracuje.¹⁰²

Zatímco vnější dech již ustal vnitřní dýchání (puls) stále pokračuje. V těchto okamžicích se zjevuje zemřelému jasné světlo, nazývané také „světlem prapodstaty prvního barda“. Hned po prvním zjevení následuje ještě jedno, druhé jasné světlo, díky kterému člověk může nahlédnout na základní podstatu bytí. Podle Tibetské knihy mrtvých je touto podstatou prázdnota. Pokud zemřelý pochopí pravý smysl tohoto světla a nebude se ho bát, má první možnost jak se vymanit ze *sansáry*, tedy z koloběhu života. Nejvhodnější doba na vysvobození se z koloběhu života je při zástavě dechu, pokud se to však nepodaří, vědomí vystoupí ven jedním z tělesných otvorů.¹⁰³

III.2.2. Bardo prapodstaty

Vzhledem k tomu, že většina lidí si smysl jasného světla z prvního posmrtného *barda* neuvědomí, jsou nuceni nastoupit cestu druhým *bardem*, které se nazývá *bardo prapodstaty*. Cesta tímto mezistavem je provázena různými karmickými preludy v podobě různých postav, zvuků, světel a paprsků. Z těla vystouplé zjasněné vědomí dostává nové duchové tělo. Toto tělo, ačkoli již není z masa a kostí, je vybaveno všemi smysly. Protože není hmotné, mohou se vyskytnout i smysly nadpřirozené a pro vědomí zcela nové. Toto iluzorní tělo je například schopno v jednom okamžiku obejít čtyři kontinenty, procházet pevnými materiály nebo se kdykoli objevit na jakémkoli místě. Iluzorní tělo nemůže být zraněno, ani mu nemůže být jinak ublíženo právě proto, že je duchové.¹⁰⁴

¹⁰² NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 73 - 77.

¹⁰³ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 36, 38.

¹⁰⁴ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 46.

V tomto mezistavu, jak už bylo řečeno, se tělu budou zjevovat různé bytosti a iluze, světla a nepříjemné zvuky. Těch by se lidské vědomí nemělo zaleknout, protože jsou to jen jeho vlastní představy, jsou to projekce hříchů, které člověk spáchal ve svých životech. Pokud se jich však vědomí zalekne, a nerozezná v nich své vlastní představy, bude muset dále putovat *sansárou*. Vědomí daného člověka se i po smrti pohybuje v okolí mrtvého těla. A jak píše Tibetská kniha mrtvých: „V této době příbuzní zemřelého pláčejí a nařikají, jeho díl potravy odkládají stranou, jeho tělo zbavují šatu, místo, na kterém líhával, uklízejí. On vidí je, avšak oni jeho nevidí; on slyší, jak ho volají, avšak že on volá je, oni neslyší. A tak pln žalu se vzdaluje.“¹⁰⁵

V následujících čtrnácti dnech se vědomí naskytne možnost setkat se s vizemi pokojných a hněvivých božstev. V prvním až sedmém dnu by tyto vize měly danému vědomí v *bardu* prapodstaty pomoci poznat vlastní prapodstatu, a tím se dostat ze *sansáry*. Kvůli tomu by je daný člověk měl brát jako své ochránce, kteří mu pomáhají k duchovnímu procitnutí. K tomu aby člověk pochopil, že je to nevědomost, nenávisť, pýcha, chtíč a závist co vědomí drží v koloběhu života, co zapříčiňuje špatné karmy.¹⁰⁶

Pokud se však nedokáže jedinec vymanit ze *sansáry* v průběhu prvních sedmi dní, následuje dalších sedm dní, ve kterých se danému člověku budou zjevovat stejná božstva, nyní jen ve své hněvivé podobě. Tyto vize hněvivých božstev mají sloužit k odstranění morálního poskvrnění. Jedinec je nabádán, aby se jich nebál, protože jsou to jen lidské představy. Naopak by je měl uctívat a brát je jako své ochránce. Jestliže však ani těchto 42 pokojných božstev a 58 hněvivých božstev nedokáže přivést jedince k poznání prapodstaty, je nucen nastoupit cestu posledním mezistavem, *bardem* vznikání.¹⁰⁷

¹⁰⁵ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 48.

¹⁰⁶ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 51, 54.

¹⁰⁷ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 78 - 79. Tibetská kniha mrtvých popisuje hněvivá božstva jako božské zástupy krev pijících a plameny hořících božstev. Poznání prapodstaty je pro zemřelého mnohem těžší, protože ho svírá strach a úzkost. Není tedy schopen jasného úsudku.

III.2.3. Bardo vznikání

Posledním posmrtným *bardem* je *bardo* vznikání. Do tohoto mezistavu se dostane jedinec, který nebyl schopen se vymanit z koloběhu života v předchozích stupních posmrtné existence. Charakteristické pro tento mezistav je, že ačkoliv má existence vědomí stále podobu duchového těla, začíná toužit po novém hmotném těle. Vědomí podle Tibetské knihy mrtvých obchází svůj rodný kraj, vidí své nejbližší, svůj majetek a také své tělo. Kontakt s tímto světem však pro duchovní tělo již není možný, může na pozůstalé mluvit, ale oni ho neslyší. Obcházející vědomí je smutné a poháněné strachem z temnoty, která ho obklopuje. Může se pokusit navrátit do těla. Vystává zde problém, že tělo je již rozložené, pohřbené nebo jiným způsobem poškozené. Pro vědomí tedy není možné dostat se do těla nazpět. Pokusí se tedy najít si jiné, nové. Také se v tomto bardu může objevit lpění na příbuzných a majetku, je tu však důrazně doporučováno, aby vědomí nelpělo na zbylých věcech, rodině nebo tělu, protože to k ničemu nepomůže.¹⁰⁸

Lidem, kteří páchali v předsmrtném životě hodně zla a hříchů, se budou v tomto mezistavu zjevovat rakšasové, neboli kanibalští démoni živící se lidskými mrtvolami. Naopak lidé, konající dobré skutky, budou blažení. Lhostejným lidem, kteří nekonali ani hřích, ani dobré skutky, nebude konáno ani zlo ani dobro, zůstanou ve své lhostejnosti a nevědomosti. Pokud člověk, přestože mu byl doporučen opak, upívá na svém těle, zjeví se mu Pán smrti Jamarádži. Daný člověk pod náporem strachu začne lhát o svých skutečích. Pán smrti však nahlédne do zrcadla dobrých i zlých spáchaných skutků, a pokud daný jedinec opravdu skutky spáchal: „Pán smrti ti pak uváže kolem krku provaz a odvede tě stranou. Potom ti usekne hlavu, vyrve srdce, vytrhne vnitřnosti...“¹⁰⁹ Jedinec by se však toho neměl bát, neboť vše jsou jen jeho vize, způsobené svědomím.¹¹⁰

¹⁰⁸ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 107, 113, 115 – 116.

¹⁰⁹ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 117. Do roku 1959 bylo v Tibetu minimum policejního dozoru, proto jistá úroveň strachu z posmrtného života napomáhala udržet obyvatelstvo poddajné a klidné. Je však prokázáno, že dojmy objevující se po smrti závisí na motivaci a způsobu života jedince. Více v NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 25.

¹¹⁰ *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 108, 114, 116 – 117.

Pokud se ani přes to vše vědomí nedokáže srovnat se ztrátou svého těla, začnou se mu zjevovat barevná světla, a to bílé světlo říše bohů, červené světlo říše polobohů, modré světlo patřící světu lidí, zelené světa zvířat, žluté pro říši hladových duchů a matné kouřové světlo pekla. Iluzorní tělo dostane barvu podle toho, do jakého světa se má zrodit. Pokud se člověku podaří dostat se do světa lidí, je to pro něho dobré, neboť tím dostává další šanci na setkání guru a tedy šanci na seznámení se s *dharmou*¹¹¹, díky které by se jeho možnost na vysvobození v příštím nebo příštích životech zvětšila.¹¹²

Takto popisuje tři posmrtné stavy Tibetská kniha mrtvých, která byla součástí buddhistického spisu pocházejícího původně z 8. století. Za autora je považován zakladatel tibetského buddhismu, Guru Rinpočhem.¹¹³

Tato kapitola bude shrnuta následující citací:

„Naše vědomí – to co se nyní dívá našima očima a slyší našima ušima, cítí pokožkou a myslí na včerejšek nebo na zítřek, naše mysl, která tohle všechno dokáže, je se své podstaty nadčasová a neomezená. Je jako zrcadlo, ve kterém se objevují a mizí obrázky, sama se však nemění. Je jako moře, ve kterém vznikají a mizí vlny, zatímco moře samotné zůstává beze změn. To znamená, že naše vědomí, ze kterého vše pochází, nebylo nikdy vytvořeno, a proto se ani nemůže rozpadnout. Prožívající se nenarodil, a proto nemůže zemřít. Umírat budou jen naše těla, protože jsou podmíněná.“¹¹⁴

¹¹¹ V sanskrtu znamená termín *dharma* Buddhovo učení. Více v MILTNER, V. *Malá encyklopedie buddhismu*, s. 93.

¹¹² *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 122, 131.

¹¹³ NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 23.

Podrobněji v *Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání)*, s. 15 – 18.

¹¹⁴ NYDAHL, O. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*, s. 17.

IV. Komparace

Tato kapitola představuje shrnutí a porovnání hlavních bodů a zjištění této práce. V západních zemích se zkoumání vědomí v psychologii dostává do popředí od poloviny 19. století. V buddhismu je pojem vědomí ukotven v náboženské tradici a vzhledem k tomu, že vědomí bylo ve své definici vázáno na starší prameny, není možné s jistotou říci, kdy přesně se tento fenomén začal zkoumat podrobněji. Zatímco v současné době se na západě vědomí snaží vysvětlit řada vědeckých oborů, a to většinou z pohledu třetí osoby, na východě je tomu jinak, vědomí je zde zkoumáno primárně introspektivně.

Pojetí vědomí na západě závisí na vědním oboru, popřípadě filozofickém nebo psychologickém směru, který tento jev zkoumá. V psychologii je možné se setkat s průkopnickým poznáním vědomí, označovaným jako proud myšlenek. Vědomí v tibetském buddhismu bývalo vysvětlováno na základě metafor. Zde může být viděna jistá podobnost. Zatímco James vědomí přirovnává k proudu, buddhismus pro něho má metaforu plynoucí řeky.

Avšak rozdílnost lze spatřit v otázce vztahu vědomí a hmoty, přesněji v bodě závislosti vědomí na hmotě. Buddhismus odmítá redukcí vědomí na hmotu. „Vědomí a hmota navzájem přispívají ke svému vzniku, nemůže se jeden z nich stát komplementární příčinou zrodu druhého.“¹¹⁵ Vědomí je ve vědě studující psychické a nervové projevy bráno jako projev hmoty. Je bráno jako závislé na hmotném těle. Zde se tedy chápání vědomí do značné míry liší.

V oblasti neurovědy je možné se setkat s pojetím vědomí jako se schopností adekvátně reagovat na určité podněty. Na základě reakcí a chování jedince mohou být vytvářeny výroky o jeho zdravotním stavu. V buddhismu je vědomí bráno jako základní psychický orgán, který má výsadní postavení, neboť kontroluje pět smyslových orgánů. Na základě těchto tvrzení je možné vytvořit hypotézu: Pokud se na vědomí nahlédne jako na schopnost reagovat a pokud vědomí ovládá pět smyslů, tedy nástroje myslí, hypoteticky by bylo možné tvrdit, že pokud je vědomí nějakým způsobem porušené, není schopné ovládat smysly, a tedy není schopné reakce.

V otázce smrtelnosti vědomí se však západní a východní pojetí vědomí rozchází. Jestliže je vědomí projevem hmoty, tedy je závislé na těle a tělo zemře, zemře spolu

¹¹⁵ Jeho Svatost dalajlama. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*, s. 148.

s ním i vědomí. Buddhismus má na tento jev zcela odlišný názor. Vědomí po smrti pokračuje dále. Pro země západu je smrt brána jako tabu z důvodu kulturního fenoménu strachu ze smrti a z důvodu citlivosti tohoto jevu. Smrt se navíc nebere jako součást běžného života, lidé umírají často v nemocnicích, izolováni od rodiny a přátel. Toto je kontrastní rozdíl od pojetí smrti v buddhismu. V této nauce je smrt brána jako přechod do dalšího života. Smrt je šancí vysvobodit se z věčného koloběhu života, což je cíl buddhistického učení. Společným znakem je fakt, že obě tyto porovnávané kultury berou smrt jako konec hmotného těla.

Zatímco na západě je možné navodit předsmrtné prožitky pomocí drog, na východě je hlavní technikou meditace. „Obecně je možné říct, že drogy jsou protikladem meditace. Meditace koncentruje mysl a umožňuje nám prožívat její podstatu, zatímco drogy mysl rozptylují a způsobují, že prožíváme pouze více pomíjivých jevů.“¹¹⁶

Na základě prací a výzkumů amerických a evropských vědců je možné si povšimnout, že lidmi popisované prožitky v blízkosti smrti se do značné míry shodují s popisem *bard* v Tibetské knize mrtvých. Primární rozdíl mezi univerzálně sestavenou osnovou toho, co se děje po smrti od Raymonda Moodyho a popsányi bardy v Tibetské knize mrtvých, je možné najít v časových úsecích. Zatímco klinická smrt obvykle netrvá dlouho, v učení o smrti v Tibetské knize mrtvých se píše v řádu týdnů. Analogie lze nalézt v otázce světla, popřípadě světelné bytosti, zvuků, nemateriálního těla a jeho vlastností, pohled na zesnulé tělo a příbuzné. V Tibetské knize mrtvých není zmíněn tunel, panoramatická projekce a pocit štěstí a klidu. O setkání se s již zesnulými také Tibetská kniha mrtvých nepíše, píše však o karmických přeludech v podobě postav. Také píše o hněvivých božstvech a strachu, které vědomí pocítuje. To je možné alespoň částečně¹¹⁷ porovnat s výpověďmi lidí, kteří zažili takzvané pekelné vize. V těch se lidem zjevovali různí tvorové a zvuky (obrovský lev, ruce snažící se stáhnout člověka dolů). Lidé, kteří se navrátili z klinické smrti, tvrdí, že jim byla dána možnost volby

¹¹⁶ NYDAHL, O. *Moudrost okamžiku: buddhismus Diamantové cesty v otázkách a odpovědích*. 1. vyd. Překlad Karin Hustáková. Brno: Bílý deštník, 2006, s. 104.

¹¹⁷ Toto nelze porovnat úplně, vzhledem k tomu, že pekelné vize jsou více individuální a obsahují méně obecných prvků.

v otázce návratu. Tibetská kniha mrtvých se o ničem takovém nezmiňuje. Popisuje však další cestu vědomí a jeho znovuzrození do jednoho ze sedmi světů.

Hypotéza umírajícího mozku však dokáže podle Susan Blackmorové objasnit dění toho, co se děje během zážitku v blízkosti smrti. Lidé mají obdobně uspořádaný mozek a stejně fungující nervový a hormonální systém. Proto je možné vidět jistou podobnost v popisech toho, co se děje při umírání.

V. Závěr

První polovina práce byla zaměřena na přiblížení důležitých myšlenek v oblasti výzkumu vědomí. Čtenář se nejprve seznámil s obecným historickým kontextem, ve kterém se vědomí začalo studovat. Je důležité si uvědomit, že toto zkoumání vědomí prodělalo několik důležitých změn. Vědomí bylo v 19. století zkoumáno metodou introspekce. Tato metoda však byla prohlášena za subjektivní, a proto nevědeckou. Jedním z radikálních behavioristů, který se snažil o úplné odstranění pojmu vědomí z psychologie, byl Burrhus Skinner. Další obrat ve zkoumání vědomí se udál po vzniku kognitivní a humanistické psychologie v 60. letech 20. století. Vědomí se stalo centrem lidské zkušenosti a uvědomování si sebe sama se stalo primárním prvkem lidského bytí. V roce 1968 vznikla v návaznosti na psychologii humanistickou psychologie transpersonální. Ta v sobě obsahovala prvky označované jako mystické zážitky nebo rozšířené vědomí. V současnosti je vědomí zkoumáno interdisciplinárně. Na jeho výzkumu se podílí neurovědy, psychologie, kognitivní vědy, atd.

Co se termínu vědomí týče, má původ v latinském slovu *conscire*, jehož původní význam znamenal sdílení vědomostí. Tento termín podle Nicholase Humphreya prodělal několik obsahových změn. Jednou z nich přestalo být sdílení vědomostí s ostatními. V současnosti znamená slovo vědomí především „stav bytí“ jedince.

Na utváření pojmu vědomí měl výraznou zásluhu i psycholog William James. Definoval vědomí jak proud myšlenek. V práci byly představeny čtyři důležité charakteristiky proudu vědomí, které v konečné formě z vědomí dělají tok myšlenek, vztahů a objektů proudících v lidských myslích. Přičemž tento proud je souvislý, neopakovatelný a zakoušený pouze subjektem. Tok myšlenek je zaměřen jen na určité, vědomím vybrané věci.

Neurovědy jsou další významnou oblastí, která vědomí určitým způsobem uchopuje. Vědomí je v tomto odvětví bráno především jako produkt mozku, a proto je na mozkou zcela závislé. Tento jev se pozoruje na základě lidských reakcí, pokud jedinec reaguje, je vědomý, pokud ne, je vědomí nějakým způsobem porušeno. Podle Anttiho Revonsua by bylo vhodnější mluvit spíše o schopnosti správně reagovat než o vědomí. Čtenář se dále v práci seznámil s několika vybranými poruchami vědomí, jako je bezvědomí, vegetativní stav atd.

Práce se dále věnovala změněným stavům vědomí. Bylo poukázáno na rozdíl mezi subjektivní a objektivní charakteristikou změněných stavů vědomí a na problematiku, která vyvstává v souvislosti s těmito definicemi. Tyto problémy, které se objevily při pokusu definování změněných stavů vědomí, byly překonány tím, že byly předloženy určité společné znaky změněných stavů vědomí, na jejichž základě je možné změněné stavy určit. Pozornost byla zaměřena především na prožitky v blízkosti smrti a na dvě hypotézy, kterými jsou v současnosti prožitky v blízkosti smrti vysvětleny. Jednou je hypotéza posmrtného života a druhou je hypotéza umírajícího mozku. Oběma těmito hypotézám byla věnována pozornost. Nahlédnuto bylo taktéž na argumenty, kterými jsou tyto hypotézy podepřeny.

Druhá polovina práce byla věnována pojetí vědomí na východě, přičemž pozornost byla věnována hlavně pojmu vědomí v buddhismu a změněným stavům vědomí v blízkosti smrti. Postavení pojmu vědomí v buddhismu je značně složité, protože pojem je zakotven v náboženském rámci. Čtenář se seznámil s pojmy *vidžňána* a *čitta*, které znamenají vědomí a mysl. V této souvislosti bylo okrajově nastíněno i buddhistické učení. Pozornost byla dále obrácena na buddhistický pohled na smrt. K tomuto výkladu byla použita Tibetská kniha mrtvých. Cílem zde bylo prozkoumat především to, co se děje ve třech posmrtných mezistavech s lidským vědomím.

Na základě první a druhé části práce byla metodou komparativní analýzy vytvořena cílová kapitola s názvem Komparace. V této kapitole bylo předloženo porovnání hlavních myšlenek z materiálů, z nichž bakalářská práce vznikla.

VI. Bibliografie

Tibetská kniha mrtvých: Bardo Thödol: (vysvobození v bardu skrze naslouchání). Vyd. 4. Překlad Josef Kolmaš. Praha: Aurora, 1998, 198 s. Živá díla minulosti. ISBN 80-859-7451-7.

BALÁŽ, Vojtěch. *Smrt jako součást života: biologická olympiáda 2008-2009, 43. ročník: přípravný text pro kategorie A, B.* Vyd. 1. Praha: Národní institut dětí a mládeže MŠMT, Ústřední komise Biologické olympiády, 2008. ISBN 978-808-6784-649.

BALCAR, Karel. *Úvod do studia psychologie osobnosti.* 2. opr. vyd. Chrudim: Mach, 1991, 217 s.

BLACKMORE, Susan. *Umírání jako cesta k životu: věda a předsmrtné prožitky.* Vyd. 1. Překlad Alexandra Kotoulková. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1993, 294 s. Bollingenská věž. ISBN 80-900-8028-6.

BLACKMORE, Susan. *Consciousness: An Introduction.* New York: Oxford University Press, 2004, 460 s. ISBN 01-951-5343-X.

GREY, Margot. *Return from Death: An Exploration of the Near-death Experience.* Boston: Arkana, 1985, 224 s. ISBN 18-506-3019-4.

GROF, Stanislav. *Lidské vědomí a tajemství smrti.* Vyd. 1. Praha: Argo, 2009, 373 s. ISBN 978-80-257-0177-5.

HOSKOVEC, Jří, NAKONEČNÝ, Milan, SEDLÁKOVÁ, Miluše. *Psychologie XX. století: některé významné směry a školy.* 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002, 295 s. ISBN 80-246-0300-4.

HUMPHREY, Nicholas. *A History of the Mind: Evolution and the Birth of Consciousness.* 1st Copernicus softcover ed. New York: Copernicus, 1999, 238 s. ISBN 03-879-8719-3.

CHARLES Tart. *Altered States of Consciousness; A Book of Readings*. 6. printing. New York: Wiley, 1969, 584 s. ISBN 04-718-4560-4.

JEHO SVATOST DALAJLAMA. *Vesmír v jediném atomu: sblížení vědy a spirituality*. Vyd. 1. Překlad Lumír Mikulka. Praha: Metafora, 2009, 229 s. ISBN 978-807-3591-267.

JAMES, William. *The Principles of Psychology*. Authorized ed. New York: Dover Publications, 1950, 696 s. ISBN 04-862-0381-6.

KOTHEROVÁ, Silvie. *Němý muž se lžící medu v ústech*. Disertační práce. Masarykova univerzita v Brně. Vedoucí práce Doc. PhDr. Luboš Bělka, CSc. Brno, 2012.

MILTNER, Vladimír. *Malá encyklopedie buddhismu*. 1. vyd. Praha: Práce, 1997, 237 s. ISBN 80-208-0394-7.

MILTNER, Vladimír. *Vznik a vývoj buddhismu*. Vyd. 2. Praha: Vyšehrad, 2012, 373 s. ISBN 978-80-7429-156-2.

MOODY, Raymond. *Život po životě: Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*. Praha: Odeon, 1991, 323 s. ISBN 80-207-0314-4.

NAKONEČNÝ, Milan. *Lexikon psychologie*. 1. vyd. Praha: Vodnář, 1995, 397 s. ISBN 80-852-5574-X.

NYDAHL, Ole. *O smrti a znovuzrození: pohled buddhismu na poslední okamžiky života*. 1. vyd. Překlad Jan Matuška. Praha: Bílý deštník, 2011, 270 s. ISBN 978-809-0382-183.

NYDAHL, Ole. *Moudrost okamžiku: buddhismus Diamantové cesty v otázkách a odpovědích*. 1. vyd. Překlad Karin Hustáková. Brno: Bílý deštník, 2006, 212 s. ISBN 80-239-7054-2.

PAWLIK, Kurt, ROSENZWEIG, Mark. *International Handbook of Psychology*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 2000, 629 s. ISBN 07-619-5329-9.

PLHÁKOVÁ, Alena. *Učebnice obecné psychologie*. 1. vyd. Praha: Academia, 2004, 472 s. ISBN 80-200-1086-6.

REVONSUO, Antti. *Consciousness: The Science of Subjectivity*. New York: Psychology Press, 2010, 324 s. ISBN 18-416-9726-5.

RINPOČHE, Sogjal. *Tibetská kniha o životě a smrti*. 1. vyd. Praha: Pragma, 1996, 405 s. ISBN 80-720-5006-0.

SEIDL, Zdeněk. *Neurologie pro nelékařské zdravotnické obory*. 1. vyd. Praha: Grada, 2008, 168 s. ISBN 978-802-4727-332.

TYRLÍKOVÁ, Ivana, BAREŠ, Martin. *Neurologie pro nelékařské obory*. Vyd. 2., rozš. Brno: Národní centrum ošetrovatelství a nelékařských zdravotnických oborů, 2012, 305 s. ISBN 978-807-0135-402.

Elektronické zdroje

LAUREYS, Steven. *The neural correlate of (un)awareness: Lessons from the vegetative state*. Trends in cognitive sciences [online]. 2005 [cit. 2013-03-12].

ISSN 1364-6613.

Dostupné z:

<http://orbi.ulg.ac.be/bitstream/2268/2393/1/Laureys%20trends%20cogn%20scie2005.pdf>

LI, Tao. *Physicalism, Behaviorism and Incompleteness*. Asian Social Science [online]. 2011-04-28, roč. 7, č. 5, s. - [cit. 2012-10-18].

ISSN 1911-2025.

DOI: 10.5539/ass.v7n5p203.

Dostupné z: <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ass/article/view/10362>

MLČOCH, Z. *Točení hlavy, závratě, mdloba, kolaps – příčiny*. MUDr. Zbyněk Mlčoch [online]. 3. červen 2008 [cit. 2013-03-01].

Dostupné z: <http://www.zbynekmlcoch.cz/informace/medicina/nemoci-lecba/toceni-hlavy-zavrate-mdloba-kolaps-priciny>

Raymond Moody (Na plovárně). In: Youtube [online]. 26. 10. 2011 [cit. 2013-04-09].

Dostupné z: <http://www.youtube.com/watch?v=Av9D7iiCwKo>

WATSON, John B. *Psychology as the Behaviorist Views it*. Psychological Review [online]. 1913, roč. 20, č. 2, s. 158-177 [cit. 2012-10-18].

ISSN 1939-1471.

DOI: 10.1037/h0074428.

Dostupné z: <http://doi.apa.org/getdoi.cfm?doi=10.1037/h0074428>

VII. Summary

The main aim of this undergraduate thesis is to compare the understanding of phenomena called consciousness in western and eastern way of thinking. In the thesis there are presented the facts about consciousness from the field of neurology and psychology. The thesis deals with history of the term consciousness and its etymology. Further the altered states of consciousness are described. The focus is on near-death experiences which are explained by two hypotheses. The second part of this thesis introduces the phenomenon consciousness in eastern way of thinking meanwhile the focus is mainly on the phenomenon consciousness in Buddhism and on near-death experiences. The Sanskrit's terms meaning consciousness and mind are presented, furthermore the Buddhist doctrine is mentioned in this thesis. Subsequently this work interrogates the Buddhist view on death. To this explanation the Tibetan Book of the Death is used. The aim is to explore what happens in three after-death semi-states with humans' consciousness.

Based on the first and second part of the thesis there is presented the target analysis which was made by means of comparative analysis. In the target analysis there is a comparison of main ideas from materials which were used to produce this bachelor thesis.